Staroslavenske liturgijske knjige na hrvatskom nacionalnom prostoru u XIX. stoljeću

Lukić, Milica; Pilj-Tomić, Marina

Source / Izvornik: **Lingua Montenegrina (časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja), 2010, 3, 75 - 107**

Journal article, Published version
Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:182272

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-29**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

LINGUA MONTENEGRINA, god. III, br. 6, Cetinje, 2010.
Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

UDK 003.349.2(497.5)"18"
Pregledni rad

Milica LUKIĆ (Osijek) & Marina PILJ-TOMIĆ[1] **(Osijek)**
Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera
milica.lukic@os.t-com.hr

STAROSLAVENSKE LITURGIJSKE KNJIGE NA HRVATSKOM NACIONALNOM PROSTORU U XIX. STOLJEĆU

U radu je riječ o staroslavenskim liturgijskim knjigama na hrvatskome nacionalnom i kulturnom prostoru u drugoj polovici XIX. stoljeća, s posebnim naglaskom na temeljnim liturgijskim knjigama ili liturgijskim knjigama u užem smislu: misalima, brevijarima i ritualima (obrednicima), napose *Misalu* Dragutina Antuna Parčića iz 1893. i *Obredniku Biskupije Bosansko-Djakovačke i Sriemske* iz 1878. godine, kojega je jedan dio tekstova priređen prema *Glagoljskim ulomcima* Ivana Berčića te glagoljskom misalu i brevijaru. Naglašavaju se i posebne zasluge Josipa Jurja Strossmayera, Franje Račkoga te Dragutina Antuna Parčića u obnovi i pripremi liturgijskih knjiga. Daje se i kratak osvrt na pokret izrastao među grkokatolicima i pravoslavcima 1871. godine koji se zalagao za prevođenje staroslavenskih crkvenih knjiga na narodni jezik te obavljanje bogoslužja na narodnome jeziku, kao i na krčku Staroslavensku akademiju i njezino zalaganje za uređivanje i izdavanje staroslavenskih liturgijskih knjiga.

Ključne riječi: *staroslavenske liturgijske knjige, devetnaesto stoljeće, Josip Juraj Strossmayer, Franjo Rački, Dragutin Antun Parčić, Misal* (*1893*), *Obrednik Biskupije Bosansko-Djakovačke i Sriemske* (*1878*)

Uvod u problematiku

Govoriti o liturgijskim knjigama u bilo kojem kontekstu podrazumijeva bar dvoje: njihovo definiranje s obzirom na vrste i na jezik kojim su pisane, u okviru čega se onda precizira njihova pripadnost određenom nacio-

[1] Doktorantica na poslijediplomskom studiju Jezikoslovlja na Filozofskom fakultetu u Osijeku.

nalnom i kulturnom prostoru, odnosno crkvi kojoj služe. Prema *Suvremenoj katoličkoj enciklopediji*[2] pojam liturgijskih knjiga pokriva bilo koju zbirku tekstova koji se upotrebljavaju za vrijeme liturgijskih slavlja. Izraz se češće odnosi na službene knjige načinjene za svećenike, službitelje, čitače i druge koji imaju posebnu ulogu u liturgijskom skupu. Kada je riječ o podjeli liturgijskih knjiga, odnosno njihovu organiziranju u pojedine posebnim funkcijama obilježene vrste, zanimljivo je napomenuti kako su u starije doba liturgijske knjige bile razvrstane po dijelovima liturgije i osobama koje su obavljale taj dio liturgije, pa postoje: sakramentar, evanđelistar, epistolar, lekcionar, gradual, antifonar i versikular (dio psalma između poslanice i evanđelja), kyriale i himnarij ili tropar. Od XV. stoljeća u cijeloj su zapadnoj Crkvi prevladale one knjige koje su bile uobičajene u Rimu, pa se zato i na glagoljaškim liturgijskim kodeksima od toga vremena naglašava kako su načinjeni *po običaju Rimskoga dvora*. To su: misal (Missale Romanum), brevijar (Breviarium Romanum), ritual (Rituale Romanum), pontifikal (Pontificale Romanum), martirologij (Martyrologium Romanum) i ceremonijal (Caeremoniale episcoporum).

Liturgijski je jezik onaj jezik koji se upotrebljava u kršćanskoj liturgiji. Na Istoku je od najstarijeg doba prevladalo načelo upotrebe živoga pučkog jezika u liturgiji, pa se recimo carigradska liturgija, koja će prevladati u pravoslavnim crkvama, obavljala na mnogim jezicima: grčkom, armenskom, sirskom, arapskom, staroslavenskom, gruzijskom, a u novije doba i rumunjskom, dok se aleksandrijska liturgija, druga po raširenosti u crkvama istočnoga obreda, obavlja na grčkom, koptskom, jeziku geez i dr. Upravo će to načelo u svom misionarskom djelovanju među slavenskim narodima primijeniti Sv. Ćiril i Metod. Međutim, s razvojem živih narodnih jezika, tijekom stoljeća stari se jezici liturgijskih knjiga počinju znatno razlikovati od pučkoga jezika. U Katoličkoj je crkvi stoljećima liturgijski jezik bio latinski, izuzev hrvatskih glagoljaša i Katoličke crkve istočnog obreda (Grkokatolička crkva). U protestantskim crkvama i u Anglikanskoj crkvi od početka se upotrebljavao narodni jezik. Kako je i taj jezik s vremenom postajao arhaičan, u XX. stoljeću javlja se tzv. liturgijski pokret koji nastoji na njegovu osuvremenjivanju. U Katoličkoj je crkvi prema zaključcima Drugoga vatikanskog koncila latinski jezik zamijenjen živim narodnim jezikom u liturgijskim tekstovima. Najstariji liturgijski jezik u kršćanskoj crkvi bio je grčki (u Rimu se još u III. stoljeću liturgija obavlja grčkim jezikom), koji u IV. stoljeću počinje u liturgijskoj uporabi zamjenjivati latinski. Taj će jezik stoljećima biti jedini liturgijski jezik kod rimokatolika, osim na jednom dijelu hrvatskoga nacionalnog

[2] *Suvremena katolička enciklopedija*, Laus, Split, 1998, str. 536. O tomu vidi i: *Opći religijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2002.

prostora koji će sve do spomenutoga Drugog vatikanskog koncila (1965––1969), kada je zamijenjen suvremenim književnim nacionalnim jezikom po uzoru na ostalu Crkvu, uz brojne poteškoće i borbe njegovati baštinu Sv. Ćirila i Metoda – staroslavenski jezik, koji je od XVI. stoljeća suzio svoje funkcije isključivo na liturgijsku upotrebu.[3]

Neosporno je da problematika vezana uz izradbu liturgijskih knjiga u XIX. st. ne bi ni izdaleka bila tako zanimljiva da se u njihovoj tradiciji na hrvatskom tlu nisu ispriječila gotovo tri stoljeća istočnoslavenizacije,[4] koja su zaustavila prirodan razvoj hrvatske inačice crkvenoslavenskoga jezika ili kako se to uobičajilo u paleoslavističkoj/paleokroatističkoj literaturi, iako postoje ozbiljne zamjerke tom terminu, hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika, tako da svako ozbiljno promišljanje spomenute problematike započinje upravo s tom koncepcijom. Stanje u kojemu su se našle liturgijske staroslavenske knjige u XIX. stoljeću, kada glagoljica na području hrvatskih zemalja živi svojim *potisnutim životom* (prema definiciji Josipa Bratulića), može se općenito opisati dvama problemima: nefunkcionalnošću postojećih i nedostatkom novih liturgijskih knjiga. Oba su navedena problema ozbiljno ugrozila opstanak staroslavenske liturgije na područjima na kojima je ona bila povijesno zajamčena (dalmatinske biskupije), ugrožavajući istovremeno i mogućnost njezina proširenja izvan granica tih područja (napose na Zagrebačku nadbiskupiju i Đakovačku i Srijemsku biskupiju[5]), što će biti jednom od temeljnih tendencija u Hrvatskoj crkvi u drugoj polovici XIX. stoljeća. Proces koji smo naznačili kao uzročnik stanja u kojemu su se našle bogoslužne knjige u XIX. stoljeću (istočnoslavenizacija) započinje u prvim desetljećima XVII. stoljeća kada je u Rimu osnovana Kongregacija za širenje vjere

[3] O tomu vidi: „Crkveni i liturgijski jezik“, u: Jerko Fućak, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975, str. 57–74, kao i *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1979, 381–382; *Hrvatska opća enciklopedija 6*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2004, str. 605; *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda 5*, Zagreb, 1979, str. 148–149; *Opći religijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2002.

[4] Termin *istočnoslavenizacija* uvela je u slovenska slavistica Vanda Babič. On puno preciznije od termina *rusifikacija* označuje mijenjanje izvornih hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova i njihovu prilagodbu grafijskoj i jezičnoj normi propisanoj u istočnoslavenskim gramatikama Lavrentija Zizanija *Grammatika slovenska* (1596) i Meletija Smotrickoga *Grammatiki slavenskię pravilnoe syntagma* (1619). Usp. V. Babič, „Vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih liturgičnih tekstov v 17. i 18. stoletju in oblikovanje značilnih grafičnih sistemov Levakovićevih izdaj misala in brevirja“, u: *Slovo*, sv. 47–49 (1997–'99), Zagreb, 1999, str. 255–284.

[5] Od 2008. godine to je Đakovačko-osječka nadbiskupija.

(1622). Ta je vatikanska ustanova u skladu s ekumenskim nastojanjima i poticanjem crkvenoga jedinstva između Katoličke i Pravoslavne crkve počela zahtijevati, nakon što su Brestovskom unijom Kijev i Rutenija sjedinjeni s Rimom, da se i hrvatske glagoljske liturgijske knjige urede prema ruskoj redakciji staroslavenskoga jezika kakvu su upotrebljavali ukrajinski grkokatolici, držeći je „pravim" liturgijskim jezikom.[6] Formulacija kojom se dopušta uporaba nelatinskih jezika u liturgiji izrečena 1215. godine na Lateranskom koncilu, kada je uvjerenje rimske kurije o mogućnosti pomirenja s Istočnom crkvom još uvijek vrlo živo,[7] zasigurno je četiri stotine godina kasnije utjecala na oblikovanje stavova Kongregacije, koja će u takvu postupku (istočnoslavenizacije, op. a.) vidjeti sredstvo sjedinjenja ostalih pravoslavnih naroda s Rimom, koji bi, videći kako se i rimokatolički Hrvati služe istim jezikom u liturgiji, pristupili Petrovoj Stolici. Istim će se opravdanjem biskup Strossmayer poslužiti u XIX. stoljeću u svojim zalaganjima za ponovno uvođenje staroslavenske liturgije. Proces rusifikacije liturgijskih knjiga postupno se odvijao uzlaznom putanjom tijekom 160 godina i moguće ga je podijeliti u tri etape: prvu kojoj je predvodnik Rafael Levakovićev, drugu kojoj je predvodnikom Ivan Paštrić i treću koju predvodi Matej Karaman. Izdanjem *Misala* iz 1631. godine, kojemu se 17 godina kasnije pribraja i *Brevijar* (1648), započinje Levakovićeva etapa rusifikacije (hrvatskih) liturgijskih knjiga obilježena još uvijek visokim stupnjem prepoznatljivosti, i jezične i tekstološke, hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika. Josip Tandarić kaže da sam Levaković nije ni sudjelovao u tomu procesu, nego su njemu doprinijeli korektori *Misala* i *Brevijara*, ukrajinski grkokatolici. Tek bi se XVIII. stoljeće s pojavom Paštrićeva *Brevijara* (1688) i *Misala* (1706) moglo nazvati pravim razdobljem istočnoslavenizacije, koja vrhunac doseže Karamanovim *Misalom* iz 1741. i *Brevijarom* koji izlazi tek nakon njegove smrti, 1791. godine, pod uredništvom Petra Gocinića (Galzinja) i uz pomoć o. Antuna Juranića. U zalihu liturgijskih knjiga koje su glagoljašima trebale poslužiti do potkraj XIX. stoljeća ulaze i mrtvačke mise u dvama izdanjima Ivana Paštrića: *Misse za umervšie samo iz missala rimskoga izvadjene Svojim zakonom kako se v isti služi. Za službu i način svih crikav (!), Romae, Anno 1707*. te izdanje iz 1767. godine, potom nekoliko bukvara: Karamanov *Bukvar slavenskij pismeny Veličajšago Učitelja B. Jeronima Stridonskago Napečatan. V Rime; Tipom Svetoga Sobora ot razmnoženija Very*, također u dvama izdanjima (1739. i

[6] Josip Leonard Tandarić, „Oživljavanje hrvatske redakcije staroslavenskog jezika", u: *Hrvatska glagoljska liturgijska književnost – Rasprave i prinosi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993, str. 80.

[7] Stjepan Damjanović, *Jazik otačaski*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995, str. 44.

1753[8]), Levakovićev *Bukvar* u trima izdanjima (1629, 1693. te 1763. pod uredništvom Antona Juranića), *Molitvi Prežde, i poslije Misse glagolimija, iz Messala Romeskago, Injehže mjest izvedene, ninježe iz latinskoga na Slavinski jezik privedene* iz 1765. godine.[9] Na uporabu je rusificiranih liturgijskih izdanja hrvatske glagoljaše prisilila i odredba pape Benedikta XIV. iz enciklike *Ex pastorali munere* (1754) da se u glagoljskim liturgijskim knjigama ne smije upotrebljavati govorni jezik, izrasla iz tadašnje „Ostpolitik" papinske diplomacije, koja se nadala da će pravoslavni Rusi lakše prihvatiti jedinstvo s Katoličkom crkvom ako prepoznaju svoj jezik u njezinim liturgijskim knjigama. Istočnoslavenizacija staroslavenskih liturgijskih knjiga izazvala je ozbiljne posljedice za liturgijski jezik učinivši, kako to kaže Josip Hamm, da je crkvenoslavenski jezik kod Hrvata *prestao biti faktor koji je pozitivno utjecao na kulturu naroda*[10] i prekinuvši ukorijenjenost u tradiciju hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika koja je u dijelu Hrvatske bila u uporabi od X. do kraja XVI. stoljeća. Manjak liturgijskih knjiga i nezadovoljstvo postojećima česta su tema napisa u crkvenim časopisima 2. polovice XIX. stoljeća, koji ne štede postojeća izdanja grubih opaski.[11] U Katoličkom listu od 22. lipnja 1865. u tekstu „Rieč o obrednom jeziku u biskupiji modruško-senjskoj" tako čitamo kako je opće stručno mišljenje da rusifikacija nije u korist vjere ni naroda te da je znak nemara: „(...) jer kad uzmemo Levakovićev misal i breviar i Karamanov misal u ruke, a u obće sve, što se po Levakoviću izdalo, to nam se grsti nad onom nezgodom jezika".[12] Josip Tandarić upozorava kako su se kao posljedica takva stanja među hrvatskim glagoljašima već zarana počeli javljati prijevodi tekstova iz misala i brevijara, tzv. žunte,[13] koji su se u obliku rukopisa dodavali misalima i brevijarima. Njihova je osnova

[8] Karamanov je *Bukvar* izišao u pretisku 2005. godine u izdanju Ex librisa d.o.o. iz Splita. Predgovor tomu izdanju „Nadbiskup Mateo Karaman i njegov Bukvar" napisao je Stjepan Damjanović.

[9] Svi su nazivi navedenih izdanja preuzeti iz knjige *Discovering the Glagolitic Script of Croatia*, Erasmus, Zagreb, 2000.

[10] Josip Hamm, „Hrvatska redakcija crkvenoslavenskog jezika", u: *Slovo*, 1969, br. 13, str. 51.

[11] Više o tomu vidi: Milica Lukić, „O glagoljaštvu i glagolizmu u zagrebačkom Katoličkom listu od 1849. do 1900. godine", u: *Lingua Montenegrina*, br. 3/2009, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević", Cetinje, 2009, str. 149––194; „Vrhbosna – katoličkoj prosvjeti kao izvor za proučavanje ćirilometodske problematike u drugoj polovini 19. stoljeća", u: *Zbornik radova VI. međunarodnog znanstvenog simpozija Muka kao nepresušno nadahnuće kulture*, Pasionska baština Bosne i Hercegovine, Sarajevo – Zagreb, 2010, str. 181–199.

[12] *Katolički list*, god. XVI, br. 25, Zagreb, 1865, str. 196.

[13] Žunte su po svemu sudeći nukleus iz kojega se razvio šćavet, koji se unatoč zabranama upotrebljavao u dalmatinskim biskupijama sve do pojave Parčićevih izdanja.

bila crkvenoslavenska, ali su izgovor i oblici bili više hrvatskočakavski nego ruskoslavenski ne bi li se vratili tradiciji na kojoj su odgojeni: hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku u liturgiji.[14]

Josip Juraj Strossmayer, Franjo Rački, Dragutin Antun Parčić i njihova uloga u obnovi staroslavenskih liturgijskih knjiga

U XIX. stoljeću, posebice njegovoj drugoj polovici, kada je Austro-Ugarska Monarhija u okviru trojnoga saveza (Njemačka, Austrija, Italija) na hrvatskome tlu nastojala suzbiti svaki pokret koji bi odisao sveslavenskim duhom, moglo bi se, vrlo pojednostavnjeno reći, kako je sudbina ćirilometodskoga djela deset stoljeća kasnije uvelike postala slična onoj nakon Ćirilove, a potom i Metodove smrti: staroslavenska je liturgija ponovno bila na granici zakona i u očima vladajućih struktura i u očima rimske kurije, što je u oba slučaja slabilo hrvatsko nacionalno biće. U takvim se okolnostima pojavljuje ozbiljna inicijativa za rješavanje toga pitanja u hrvatskim zemljama imenovanjem Josipa Jurja Strossmayera đakovačkim i srijemskim biskupom 1849. godine, iako se i prije toga po hrvatskim zemljama stidljivo pojavljuju glasovi pojedinaca i ustanova koji idu u tom smjeru.[15] U kolikoj je mjeri biskup Strossmayer bio svjestan činjenice da su narodni književni jezici kod Slavena zaživjeli upravo uz staroslavenski jezik, odnosno uz njegovu pomoć, pokazuje i to što se već prilikom svoga prvoga biskupskog posjeta Rimu zalaže za tiskanje glagoljskih liturgijskih knjiga. U opsežnoj promemoriji koju je sastavio s Franjom Račkim[16] papi Piju IX. iznosi već spomenuti zahtjev za obnovu liturgijskih knjiga, napose misala, dodajući i molbu za oživljavanje studija staroslavenskoga jezika u hrvatskim sjemeništima, a sve zbog toga što je to držao najnužnijim uvjetom crkvenoga jedinstva i jačanja hrvatskoga nacionalnog bića.[17] Biskup svoje zahtjeve pravda i stvarnim nedostatkom crkvenih knjiga koje se tada nisu tiskale više od stotinu godina. Strossmayer je ujedno svjestan da su o tome problemu od njega pozvaniji govoriti dalma-

[14] Josip Leonard Tandarić, „Oživljavanje hrvatske redakcije staroslavenskog jezika“, u: *Hrvatska glagoljska liturgijska književnost – Rasprave i prinosi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993, str. 80.

[15] Više o tomu vidjeti: Milica Lukić, „Ususret novijoj povijesti glagolizma“, u: *Lingua Montenegrina*, god. III, br. 5, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2010, str. 81–102.

[16] Andrija Šuljak, „Biskup Josip Juraj Strossmayer i ćirilometodsko-glagoljska baština“, u: *Diacovensia*, br. 1, Đakovo, 1994, str. 284.

[17] Usp. Stjepan Damjanović, „Strossmayerova nastojanja oko glagoljskih liturgijskih knjiga“, u: Stanislav Marijanović (ur.), *Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera*, Zbornik radova međunarodnoga znanstvenog skupa, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Osijek, 2008, str. 365–372.

tinski biskupi jer je u njihovim biskupijama staroslavenska liturgija povijesno zajamčena, ali ne želi propustiti priliku da učini nešto za cijelo Slavenstvo, osobito za Južne Slavene. Stoga moli papu Pija IX. da se zauzme za njihovu sudbinu budući da je povijesni trenutak za to dozreo: tursko je ropstvo bilo pri kraju. U svojoj se promemoriji Strossmayer zalaže i za proširenje staroslavenskoga jezika u liturgiji na sve hrvatske biskupije, misleći pritom posebice na Zagrebačku nadbiskupiju i Bosansko-đakovačku i Srijemsku biskupiju, pozivajući se na povijesne potvrde Ivana VIII. i Inocenta IV, te za otvaranje posebnoga sjemeništa u kojemu bi se učila glagoljica i u duhu ćirilometodske baštine odgajali budući svećenici.[18] Kako na njegovu promemoriju iz 1859. nije stizao nikakav konkretan odgovor, on istu molbu ponavlja 1864. potaknut, između ostaloga, tisućitom obljetnicom Moravske misije koja se slavila godinu dana ranije. Ovoga puta biva uslišan: Sveta mu Stolica 1867. povjerava brigu oko izradbe liturgijskih knjiga. U trenutuku kada se Strossmayer prihvaćao toga odgovornog zadatka bilo je teško zamislivo da će trebati gotovo tri desetljeća za njegovo ostvarenje. Budući da su bili njezini pokretači, izradba je liturgijskih knjiga bila čestom temom korespondencije između biskupa Strossmayera i Franje Račkoga. U trenutku kada je već htio odustati od posla koji je uzeo u svoje ruke, samo zato što je bio „(...) uvjeren da u njoj leži sredstvo (slavenskoj liturgiji, op. a.), kojim se Bog za buduće poslužiti može, da narod jugoslavjanski u vjeri sjedini“ i kada je već rekao Svetoj Stolici da se „stvar povjeri onim, kojih se za sad stvar tiče (dalmatinskim biskupima, op. a.) i koji neposrednu nuždu tih svetih knjiga ćute“[19] – upravo je tada nakon poteškoća i nerazumijevanja na koja je naišao i u Vatikanu i u Hrvatskoj u svezi s tim pitanjem, preko Bečke nuncijature stiglo dopuštenje za početak rada na izdavanju liturgijskih knjiga na slavenskom jeziku.[20] Čini se da je takvu odluku donekle potaknuo i memorandum senjsko-modruških biskupa *O jeziku i knjigah obrednih* upućen Propagandi 1867. godine. U njemu se ukratko opisuje povijest slavenskoga liturgijskog jezika u našim krajevima te se zaključuje da je za napredak Crkve u narodu potrebno potaknuti pitanje izradbe novih liturgijskih knjiga i pod upravom predsjednika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, dr. Franje Račkoga, povjeriti posao „svećenikom, kojih vještih staromu slov. jeziku u Hrvatskoj i Slavoniji ima više“.[21] Tekst se zaključuje rečenicom kako se već znade da će upravo biskup Strossmayer dobiti papinsku bulu za sastavljanje spomenutoga

[18] Andrija Šuljak, o. c., str. 275–294.

[19] *Korespondencija I*, 1928, br. 61, str. 56.

[20] *Katolički list*, br. 8 od 20. veljače 1868, str. 59; u njemu su objelodanjena oba pisma, i ono bečkoga nuncija Marijana Falcinnellija Antonaccija od 23. siječnja 1868. upućeno Strossmayeru i Strossmayerov otpis od 29. siječnja 1868.

[21] *Katolički list*, br. 28, Zagreb, 1867, str. 319.

odbora za izradbu glagoljskih knjiga te da je memorandum načinjen samo da bi ubrzao taj postupak. Iako je izradba novih liturgijskih knjiga uključivala i društveni i politički aspekt, ona je prvenstveno zadavala brige filolozima. S tim u skladu tijekom 1868. i 1869. temeljna će preokupacija Strossmayera i Račkoga biti okupljanje stručnoga tima u odbor čiji će zadatak biti skrb oko jezika i pisma liturgijskih knjiga. Strossmayer je razmišljao i o pomoći češkog slavista Martina Hattale (1821–1903), koji je još 1867. stigao u Hrvatsku. On za članove odbora predlaže profesora zadarskoga sjemeništa, glagoljaša Ivana Berčića (1824–1870),[22] kojega je slavistička znanost njegova vremena stavljala uz bok Šafariku, Miklošiču, Sreznjevskom i Dobrovskom te Mihovilu Pavlinoviću,[23] za koje kaže da već „revnuju za tu stvar" zbog koje „ne samo Crkva, nego i cjelo Slavjanstvo gledi u nas".[24] Naime, Strossmayeru je poznato kako je upravo Berčić već počeo vraćati hrvatski crkvenoslavenski jezik u liturgiju. Dotada je već objelodanjeno prvo izdanje njegove glagoljske *Čitanke* (1859) u kojoj je tiskao tekstove Staroga i Novoga zavjeta prema *Misalu* iz 1741. i *Brevijaru* iz 1791. s promjenama koje su počele utirati put hrvatskoj inačici crkvenoslavenskog jezika očišćenoj od rusizama. I u *Bukvar* iz 1863. Berčić je također unio nešto takvih tekstova.[25] U konačni sa-

[22] Ivan Berčić (Brčić), profesor biblijskih znanosti i staroslavenskoga jezika na teologiji u Zadru. Pisac njegova nekrologa u Viencu 1870. o njemu kaže: „Brčić si bio odabrao glagoljsku knjigu i nje starodavne spomenike za glavni zadatak svoje nauke. Gdje god je on doznao za kakav glagoljski rukopis, tu je on bio. U tu je svrhu Brčić pretražio samostane i crkve naše klasične Dalmacije, skupljajući, prepisujući i crpeći stare spomenike. Uspjeh njegova književna truda nije ostao sakriven u daljih krugovih uskriše za naših dana slavistike: pa tko god se glagolicom bavio, obratio se u svojih istraživanjih na našega Brčića. Ime je njegovo tiesno skopčano s učenimi djeli P. Šafarika, Fr. Miklošiča, I. Sreznjevskoga; jer je on svakomu od njih priskočio upomoć sa pogdjekojim glagolskim spomenikom prije nepoznatim." Autor serije članaka o pitanjima staroslavenske liturgije *Listovi prijatelju o glagolici* koji su izlazili u Katoličkoj Dalmaciji u dijelu teksta koji govori o glagoljaškoj djelatnosti Ivana Berčića citira njegov životopis koji je sastavio Vatroslav Jagić i pročitao ga „u sjednici filologičko-historičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 2. srpnja 1870". Taj je životopis pod naslovom „Pop Ivan Brčić" uvršten kao uvodni tekst u Berčićevu knjižicu *Dvie službe rimskoga obreda za svetkovinu Svetih Ćirila i Metuda*, Zagreb, 1870. (III-XV). Vidi: *Katolička Dalmacija*, god. XII, br. 9, Zadar, 1881, str. 3.

[23] Političar, ideolog i pučki tribun. Pavlinović je kao bogoslov u Zadru učio staroslavenski jezik kod Ivana Berčića (*Glasnik Biskupije*, god. XV, br. 11, 1887, Đakovo, str. 142), što je vjerojatno bio jedan od razloga njegova uvrštavanja u odbor koji će se brinuti o izdavanju glagoljskih liturgijskih knjiga. On je ujedno bio i veliki prijatelj biskupa Strossmayera te je poput njega „zagovarao slovinsku misao i uzajamnost".

[24] *Korespondencija I*, 1928, br. 61, str. 56.

[25] Tandarić upozorava da je on vratio hrvatsku redakciju samo s obzirom na glasove, dok je djelomice sačuvao Karamanovu rusificiranu grafiju i rječnik.

stav odbora za izradbu liturgijskih knjiga ušli su Franjo Rački, Mihovil Pavlinović te naknadno Ivan Berčić, Vatroslav Jagić i Đuro Daničić. Taj je odbor odlučio da se najprije tiska misal, kao temeljna liturgijska knjiga, te da se posebna pažnja posveti pitanjima jezika i pisma kojim se on ima tiskati.[26] S obzirom na tradicionalnu tropismenost hrvatske kulture u ranijim razdobljima, u obzir su dolazila sva tri pisma: i glagoljica, i ćirilica, i latinica. Koliko je taj problem bio značajan za slavenske narode općenito govore i prijedlozi koji dolaze izvan okvira odbora: ruski teolog, preobraćenik na katoličanstvo, Ivan S. Gagarin zastupa mišljenje da je misal, zbog veće raširenosti i poznatosti, potrebno otisnuti ćirilicom. Strossmayer doduše nije bio zadovoljan tim prijedlogom, ali svjestan kako je filološki nekompetentan i tom se prilikom prepušta savjetodavstvu Račkoga.[27] Zanimljivi su i prijedlozi Ivana Milčetića te „splitskoga odbora" koji su predvodili Frane Bulić i Ivan Danilo da se misal otisne latiničnim pismom.[28] Pitanje liturgijskih knjiga ponovno se aktualizira na Prvom vatikanskom saboru (1869–1870). Đakovački biskup opet prednjači u zalaganjima, ali ovoga puta ne ostaju po strani ni oni kojih se, kako bi to rekao Strossmayer, stvar neposredno tiče: biskupi senjski i zadarski. Novom će poticaju za rad na tiskanju liturgijskih knjiga tih godina pridonijeti i značajne ćirilometodske obljetnice koje su se slavile 1863. i 1869. godine. U njima i krčki trećoredac Dragutin Parčić, u znanstvenoj literaturi poznat kao onaj koji je *glagoljskim misalom spasio starodrevnu hrvatsku povlasticu – glagoljicu od neminovne propasti*, koja joj je prijetila u drugoj polovici 19. stoljeća,[29] prepoznaje priliku pa 1869. piše svome provincijalu: „Sada se je primaklo, vrijeme prikladno, da se latimo popravljanja, što se tiče glagoljskog našeg Misala sa sporazumljenjem Preč. G.na kanonika Brčića". Upravo se zato i on našao u Rimu u vrijeme održavanja Prvoga vatikanskog koncila te je biskupima ponudio svoju suradnju. Čini se da od tada i potječe inicijativa da ga se uzme u obzir prilikom izradbe liturgijskih knjiga jer se to vrijeme poklopilo sa smrću Ivana Berčića (1870), koji je prvotno bio predviđen za taj posao. Inicijativa potaknuta tom prilikom počet će se ostvarivati tek osam godina kasnije, 1878. godine, zbog političkih okolnosti – talijanske okupacije

[26] Toj je problematici u cijelosti posvećen rad M. Lukić „Polemike oko jezika i pisma liturgijskih staroslavenskih knjiga u 19. st. (s osobitim obzirom na tekstove Dragutina A. Parčića i Ivana Milčetića), u: *Zbornik u čast 70. obljetnice života Josipa Bratulića*, Matica hrvatska, Zagreb, 2010.

[27] *Korespndencija I,* 1928, str. 66–67.

[28] Isto kao bilješka 26.

[29] Mihovil Bolonić, „O životu i radu Dragutina A. Parčića", u: *Bogoslovska smotra*, Zagreb 1972, str. 419.

Rima i prestanka rada papinske države.[30] Ključnu će ulogu u tome poslu odigrati zadarski nadbiskup Petar Dujam Maupas, koji, kako to Strossmayer zapisuje, u početku nije bio oduševljen svojim mogućim angažmanom u procesu obnove ćirilometodske baštine u hrvatskim krajevima.[31] Na njegovo će inzistiranje Propaganda povjeriti priređivanje za tisak glagoljskoga misala i hrvatskog rituala svetojeronimskim kanonicima, Krčanima, dr. Ivanu Črnčiću i Dragutinu Parčiću.[32] Iste je godine na papinsku stolicu došao Lav XIII. te tada nastaje povoljnije ozračje za staroslavensko bogoslužje. Novi zamah radu na liturgijskim knjigama dali su događaji s početka i sredine 80-ih godina, najprije enciklika Lava XIII. *Grande munus* iz 1880, a potom i sveslavensko hodočašće 1881. godine,[33] tisućita obljetnica smrti Sv. Metoda 1885. i na koncu konkordat između Svete Stolice i Crne Gore 1886. Nimalo ne začuđuje što je priprema glagoljskih liturgijskih knjiga povjerena upravo Dragutinu Antunu Parčiću (1832–1902).[34] U njegovu je korist zasigurno presudila bogata glagoljaška prošlost koja se razvijala smjerom Vrbnik – Glavotok – Zadar. Mihovil će Bolonić za Parčića reći da je *već s majčinim mlijekom usisao ljubav za glagoljicu i glagoljsku stvar*.[35] Rođen u staroj glagoljaškoj Krčkoj

[30] Ilija Martinović, „Slava va višnjih Bogu“, u: *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Vinkovci*, 1995, br. 13, str. 152.

[31] Neposredno nakon svoga posjeta Rimu 1859. godine Strossmayer se pismom obraća zadarskom nadbiskupu Petru Dujmu Maupasu s molbom da se prikloni akciji obnove ćirilometodske baštine na hrvatskom tlu ili bar „da toj stvari ne bude neprijateljem“. Iz Strossmayerova se pisma Račkome od 1. svibnja 1868. doznaje da Maupas i nije u potpunosti sklon njegovim prijedlozima; Maupas naime traži da se uporaba staroslavenskoga jezika u liturgiji ograniči samo na one biskupije u kojima je ona povijesno potvrđena. O tomu vidi: *Korespondencija I*, 1928, br. 65, str. 64.

[32] Mihovil Bolonić, o. c., str. 420; Biskup je Strossmayer u međuvremenu primio Dragutina Parčića u svoju biskupiju i ishodio mu mjesto svetojeronimskoga kanonika (21. ožujka 1876).

[33] Usp. Milica Lukić, „Crtice o sveslavenskom hodočašću u Rim 1881. (Prilog za noviju povijest glagolizma)“, u: *Zavičajnik, Zbornik Stanislava Marijanovića*, Milovan Tatarin (ur.), Osijek, 2004, str. 233–251.

[34] Sve kasnije rasprave o Parčićevu angažmanu oko obnove liturgijskih knjiga, i općenito o njegovu životu i radu, polaze od knjižice Kvirina Klementa Bonefačića, poznatoga pod pseudonimom Daroslav, *Dragutin A. Parčić 26. V. 1832. – 25. VII. 1902*, izišloj u krčkoj tiskari „Kurykta“ 1903. godine. Godine 1992. zadarski je Ogranak Matice hrvatske obilježio 160. godišnjicu rođenja i 90. godišnjicu smrti Dragutina Antuna Parčića znanstvenim skupom o njegovu životu i svestranom znanstvenom radu čiji su rezultati objedinjeni u Zadarskoj smotri br. 3, 1993. godine, a 1998. u biblioteci Mala knjižnica Matice hrvatske objelodanjena je i knjiga Igora Gostla *Dragutin Antun Parčić* koja, bar što se tiče Parčićeva rada na glagoljskim izdanjima, uvelike ponavlja već rečeno u Zadarskoj smotri iz 1993.

[35] Mihovil Bolonić, o. c., str. 418.

biskupiji, u Vrbniku na otoku Krku, još je kao dječak služio kod mise brojnim glagoljašima u vrbničkoj plovanskoj crkvi. Njegovo se napredovanje potom nastavlja najprije u krugu redovnika-glagoljaša u Glavotoku, gdje je iskusio da glagoljaše tišti nedostatak liturgijskih priručnih knjiga,[36] a onda u „višim latinskim školama" u Zadru, kamo dolazi 1843. godine. Ondje na njega značajan utjecaj ostavljaju dvojica glagoljaša – o. Benedikt Mihaljević, koji je od 1823. do 1855. bio profesor staroslavenskoga i hrvatskog jezika u tamošnjem nadbiskupskom bogoslovnom sjemeništu, koji ga je pripremao za svoga nasljednika na staroslavenskoj katedri, te glagoljaš Ivan Berčić, kojemu će Parčić pomagati u znanstvenome radu – sastavljanju knjige *Chrestomathia linguae veteroslovenicae charactere glagolitici* (Prag, 1859) te prikupljanju i priređivanju građe za tri knjige *Ulomci sv. Pisma* (Prag, 1865–1971), pekući tako zanat za svoje buduće poslanje. Do trenutka kada se prihvatio izradbe liturgijskih knjiga Parčić je već samostalno priredio nekoliko izdanja: *Mrtvačka misa s koralnim napjevom* (litografsko izdanje) iz 1860. te litografsko izdanje *Misa u čast Bezgrešnog začeća Marijina* koju je priredio 1864. kao dodatak (tada još u uporabi) Karamanovu *Misalu*, a koja je, kako piše Tandarić, sačuvana u jednom primjerku toga misala u Župnom uredu u Dobrinju na Krku.[37] Godine 1881. objavio je obnovljeni misni kanon *Čin i Pravilo misi ošće že i molitvi prêžde i po misê iz Rimskog misala · Ordo et Canon Missae cum orationibus ante et post missam iuxta Missale Romanum. Romae. Ex Typographia Polyglotta S. C. de Propaganda Fide 1881.* To je izdanje prva verzija koja se u neznatnim pojedinostima razlikuje od konačnog izdanja Kanona u *Misalu* iz 1893. Iste je godine, također u hrvatskoj inačici crkvenoslavenskog jezika, priredio i prilog Karamanovu *Misalu: Mise svetih Vseobćeje Crkve i inije v nekih mesteh izvolenijem apostolskim služimije (Prilog rimskomu misalu ljeta MDCCXLI). Romae, 1881. · Typis S. Congr. de Propaganda Fide*.[38] Također je za franjevački Treći red na staroslavenski jezik preveo *Martyrologium franjevačkoga trećeg reda*. Jednom riječi, Parčić je na sebe preuzeo ulogu koju je u XVII. stoljeću preuzeo Juraj Križanić, smatrajući se dalekim učenikom Ćirilovim i Metodovim, da, kako navodi Golub, „nastoji ispraviti s vremenom iznakaženi zajednički slavenski jezik zvan staroslavenski".[39]

[36] Josip Leonard Tandarić, o. c., str. 81.

[37] Josip Leonard Tandarić, o. c., str. 81.

[38] Vidi: Anica Nazor, *Knjiga o hrvatskoj glagoljici: „Ja slova znajući govorim"*, Erasmus naklada, Zagreb, 2008., str. 132.

[39] Ivan Golub, „Slavenska koiné Jurja Križanića", u: *Slovo*, br. 36, Zagreb, 1986, str. 199.

Neposredno nakon konkordata sklopljenog između Svete Stolice i Kneževine Crne Gore 1886. godine[40] ponovno će se intenzivirati Strossmayerova i Račkijeva prepiska o liturgijskim knjigama, rad na kojima se u to vrijeme privodio kraju. Tako će 1888. u pismu od 22. srpnja Rački pisati Strossmayeru kako je sada najvažnije da se obavi crkvena cenzura misala i da se zadobije imprimatur, tj. dopuštenje za tiskanje dok je mjesto tiskanja sporedno.[41] U to je vrijeme Lav XIII. osnovao u Rimu katedru za staroslavenski i ostale slavenske jezike, što je također potvrdom njegove velike naklonosti prema izradbi hrvatskih liturgijskih knjiga.[42] U listopadu 1890. Rački dobiva pismo od Parčića koji ga obavješćuje „da se glagolski misal štampa i da su već tri arka složena". Taj radosni trenutak, vrhunac njihovih ćirilometodskih zalaganja, Rački odmah želi podijeliti s biskupom Strossmayerom te mu 22. listopada upućuje pismo u kojemu do u detalje opisuje sadržaj onoga koje mu je odaslao Parčić.[43] Rački prepričava Biskupu kako je prema nalogu ekonoma Propagande, kardinala Di Ruggiera, naklada 300, iako je Parčić mislio da se radi o 500 primjeraka i da su oni namijenjeni isključivo Barskoj biskupiji. Parčić se je glede toga obratio tajniku Propagande Jacobiniju, ali mu ovaj nije htio pomoći. On savjetuje da se još 200 primjeraka dotiska ako je Strossmayer spreman snositi troškove toga posla, a u skladu s tim bi, dakako, imao pravo raspolagati tim primjercima. Rački smatra kako je 300 primjeraka doista mala naklada te da će jedva pokriti Dalmaciju. U Propagandi su, kako bi spriječili dotiskavanje misala, povećali cijenu pojedinačnoga primjerka s 500-600 na 900 lira. Stoga će Rački, a u ime Strossmayerovo, dogovoriti samo stotinu primjeraka. On će uz tu obavijest u pismu od 3. studenoga 1890. napisati Strossmayeru kako se biskup Posilović ljuti što se misal tiska glagoljicom, a ne latinicom ili ćirilicom.[44] Uz pismo Franje Račkoga upućeno Strossmayeru 29. rujna 1893. Ferdo je Šišić uvrstio i prilog pod nazivom *Parčić i Strossmayer o staroslavenskom Misalu*. Riječ je o pismima koja su međusobno razmijenili Dragutin Parčić i Josip Juraj Strossmayer pošto je nakon 29 godina Biskupovom zaslugom *Rim'ski misal' slavên'skim'*

[40] Više o tomu vidjeti: Milica Lukić, „Glagolitica croatica – montenegrina – ili o ćirilometodskim vezama hrvatskim i crnogorskim u 19. stoljeću", u: *Lingua Montenegrina – Croatica. Izabrane teme iz crnogorske i hrvatske književnojezične povijesti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević", Osijek – Cetinje, 2010.

[41] *Korespondencija IV*, br. 1022, str. 3-4.

[42] Pismo od 28. prosinca 1888, *Korespondencija IV*, br. 1065, str. 56–57.

[43] *Korespondencija IV*, br. 1165, str. 169–197.

[44] *Korespondencija IV*, br. 133, str. 200–202.

ezikom' konačno objelodanjen.[45] Iz priloga se saznaje da je prvo izdanje misala već rasparčano te da je Sveta Stolica dala nalog Propagandi da se djelo pretiska, što potiče na ozbiljna promišljanja da je sljedeće izdanje izišlo već 1894, iako se u novijoj literaturi o toj problematici ističu samo još dva izdanja, ono iz 1896. i 1905.[46] Parčić u pismu biskupu Strossmayeru, zahvaljujući mu za pomoć oko objelodanjivanja misala, eksplicite kaže da „se je što netom izašlo na sviet sa svim se razpačalo ovo Izdanje; pak evo što je sveta stolica dala nalog Propagandi, neka se ovo djelo pretiska; a ja da se podvrgnem iznovice pregledavanju tiskarske radnje“,[47] što i Tandarić shvaća kao signal postojanja izdanja iz 1894, pa i ne spominje izdanje iz 1896, već to iz 1894. smatra drugim izdanjem: „Sačuvana su također izdanja iz 1894. (nepromijenjena), a treće je izdanje zbog kleveta bilo obustavljeno i tek ga je 1905. uspio opravdati dr. Josip Vajs i izdati bez promjene, dodavši nekoliko novih misa“,[48] a takvim se razmišljanjima približuju i M. Bolonić u svome već citiranom radu i J. Bratulić, koji u svome *Leksikonu hrvatske glagoljice* ispušta 1896. i umjesto nje navodi 1894. godinu kao godinu drugoga izdanja *Misala*.[49] Iz citiranoga se Parčićeva pisma Strossmayeru doznaje da mu poklanja jedan primjerak *Misala*, što je Strossmayeru premalo, pa u svom odgovoru Parčiću traži još 10 primjeraka novoga izdanja. U popratnom se tekstu uz pisma uz novootisnuti *Misal* spominje i *Rimski ritual*, koji je također priredio Parčić, „kanonik pri sv. Jeronimu u Rimu, i poznati vještak u staroslovenskom jeziku“. Doznaje i da je biskup Strossmayer za svoju dijecezu već naručio 50 primjeraka te knjige. Inače, Anica Nazor tragajući za Parčićevim *Misalom*[50] u Đakovu bilježi samo jedan primjerak, i to upravo onaj koji je sam Parčić poklonio Strossmayeru, a danas se čuva u Biskupijskoj knjižnici, dok od onih „10 exemplara“ koje Strossmayer naknadno naručuje nema ni traga. Možemo pretpostaviti da ti primjerci nisu ni poslani u Đakovo, ili su možda odmah pošto su pristigli raspoređeni po župama Đakovačke biskupije. Ako je tako, u Biskupijskom bi se arhivu morale čuvati potvrde o primitku odnosno izdavanju tako važnih knjiga, što bi svakako valjalo istražiti. Koliko

[45] *Rim'ski misal' slavên'skim' ezikom'. Prêsv. G.N. Urbana papi VIII povelêniem'. Missale romanum slavonico idiomate ex decreto sacrosanti concilii tridentini resitutum S. Pii V pontifex maximi jussu editum Clementis VIII Urbani VIII et Leonis XIII auctoritate recognitum, Romae, Ex typographia polyglotta S. Congr. de propaganda fide*, 1893, LVI+544+Misal Š170Ć+V. Vidi: *Discovering the Glagolitic Script of Croatia*, str. 99.

[46] Prema podacima Staroslavenskoga instituta u Zagrebu poznato je više od 85 sačuvanih primjeraka prvoga izdanja, 9 primjeraka 2. izdanja i 28 primjeraka 3. izdanja.

[47] *Glasnik Biskupija Djakovačke i Sriemske*, br. 18, Đakovo, 1893, str. 182.

[48] Josip Leonard Tandarić, o. c., str. 82.

[49] Vidi: Josip Bratulić, *Leksikon hrvatske glagoljice*, Minerva, Zagreb, 1995, str. 131.

[50] Anica Nazor, „Tragom Parčićeva glagoljskog *Misala*“, u: *Zadarska smotra*, br. 3, Zadar, 1993, str. 103–119.

je bilo Strossmayerovo oduševljenje konačno objelodanjenim *Misalom* pokazuje i opsežan komentar toga epohalnog događaja u samome pismu:

> „Uzvišenom odlukom i nakanom svete rimske Stolice prestalo je za vazda vrijeme, kojim se je višeput po ljudima, koji do same Crkve i vjere mnogo držali nisu, tvrdilo: ko da bi naš staroslavenski jezik u zapadnoj službi kod Slavena jedinstvu Svete Crkve božje protivan bio, a moje je čvrsto uvjerenje, da, ako bi tečajem vremena, po darovima i znakovima Božje providnosti vjerojatno postalo, da bi se staroslavenskim jezikom u svetoj liturgiji Slavena do jedinstva u Svetoj Crkvi i vjeri dospjeti moglo, da bi tada Sveta rimska Stolica, po svetom biću i opredjeljenju svomu, baš staroslavenski jezik u liturgiji zapadnih Slavena potvrdila i svetim svojim blagoslovom u izvor i zalog vječiti izmirenja i ujedinjenja dvaju velikih crkava pretvorila.“[51]

Cijela je nepristrana hrvatska kulturna javnost, posebice ljubitelji glagoljice, oduševljeno pozdravila Parčićevo izdanje novoga glagoljskog misala, *najvažnijeg događaja u novijoj povijesti glagolizma*, kako će ga okarakterizirati Anica Nazor.[52] Na veliko su odobravanje u stručnim krugovima naišli i prijevod i oprema misala[53] koji je Parčić načinio, kako smo već naveli, naslanjajući se na staroslavensku i starohrvatsku tradiciju, ali i na rusificirani tekst tiskanoga Karamanova *Misala* iz 1741. godine.[54] Pri vraćanju na izvore hrvatskocrkvenoslavenskoga jezika Parčić se služio izdanjima kanonskih staroslavenskih spomenika, originalnim hrvatskoglagoljskim rukopisima i prvotiskom *Misala* iz 1483. godine, što nam potvrđuje Tandarić, dok Josip Soldo precizira tekstove kojima se Parčić služio u pojedinim dijelovima misala: u evanđeoskim je tekstovima Parčić najviše upotrebljavao *Assemanijevo* i *Marijinsko evanđelje*, u poslanicama se služio samo *Šišatovačkim apostolom*, za

[51] *Korespondencija IV*, br. 1338, str. 389–391. Vidi i *Glasnik Biskupije Đakovačke i Srijemske*, br. 18, Đakovo, 1893, str. 182.

[52] Anica Nazor, o. c., str. 103.

[53] Parčić je sam načinio sve tehničke pripreme za tiskanje *Misala*. Kako su glagoljska slova u Propagandinoj tiskari bila istrošena, načinio je nova za koja će Bonefačić reći da su „i za oko ugodna, bez kratica, tisak jasan“. I korekturu je teksta Parčić sam obavio: „Vodio je i nadzirao s rijetkom i neobičnom ustrajnošću sav posao tiskanja *Misala* od početka do kraja, pa je zato odsele živio više u tiskarni Propagande, nego u svom stanu.“ Vidi: Klement Kvirin Bonefačić, *Dragutin A. Parčić*, Krk, 1903, str. 22.

[54] Nazorova tumači da se Parčić koristi Karamanovim izdanjem misala iz 1741. zato što je novi misal morao biti u potpunosti u skladu s odobrenim latinskim tekstom, kakav je bio Karamanov koji je priređen dosljedno prema latinskom predlošku, a bio je i u upotrebi, što znači da su ga svećenici kojima je bio namijenjen novi staroslavenski misal dobro poznavali. Vidi već citirani tekst Anice Nazor iz *Zadarske smotre*, str. 104.

odlomke Staroga zavjeta upotrijebio je Berčićeve *Ulomke*, psalme je načinio prema Geitlerovu *Sinajskom psaltiru*, a molitve prema prvotisku glagoljskog *Misala* iz 1483.[55] Iako je u slavistici bio samouk, Parčić je s filološkoga gledišta odradio izvrstan posao, što su mu priznavali i njegovi suvremenici. Još za Parčićeva života o njegovu se radu najpovoljnije izrazio tadašnji vodeći filolog i paleoslavist Vatroslav Jagić, koji je i sâm kao član Odbora za izradbu liturgijskih knjiga svojim stručnim savjetima podržavao Parčića u izradbi misala, a njegova je ocjena u literaturi najčešće citirana. U *Arhivu za slavensku filologiju* 1893. godine on ga naziva „trijumfom slavenske filologije naspram ignoranciji posljednjih dvaju stoljeća".[56] F. Rački u tekstu „Novo izdanje glagoljskoga misala" u 10. broju *Katoličkoga lista* iz 1893. također kaže kako je Parčićevo „izdanje misala i sa znanstvenoga gledišta pojav veoma znamenit".[57] Taj je posljednji Račkijev tekst, koji pozdravlja s velikom radošću konačan izlazak Parčićeva glagoljskog *Misala*, napisan prije njegove smrti otisnut i na stranicama Strossmayerova dijecezanskog glasila.[58] „Ovaj dogadjaj je tako znamenit, da mi smatramo potrebnim priobćiti cieli taj članak, tim više, što je novi misal u glavnom djelo našega Biskupa", kaže uredništvo *Glasnika* u uvodu preuzetomu tekstu. Rački, dosljedan svojoj znanstvenoj metodi, ne zaustavlja se samo na izražavanju osjećaja glede toga, slobodno se može

[55] Vidi: Josip Soldo, „Antun Dragutin Parčić i njegov glagoljski misal", u: *Slovo*, br. 39-40, Zagreb, 1990, str. 181.

[56] Kvirin Klement Bonefačić u svojoj knjizi o Parčiću također posebnu pozornost posvećuje tomu Jagićevu tekstu, donosi njegov iscrpan prikaz potkrijepljen brojnim citatima. Ovdje podsjećamo na Jagićevo upozorenje kako daljnja sudbina staroslavenskoga bogoslužja kod Hrvata ovisi o angažiranosti biskupa i svećenstva u dosljednoj upotrebi Parčićeva *Misala*: „Inače pako čitav je tekst tako valjano uredjen, te se ovoj restituciji in integrum istinito radovati moramo. Neka se u ovom starom i častnom jeziku slava božja glasa posvuda, gdje se je održao prastari privilegij katoličkih Hrvata. Samo ne vala zaboraviti, da svako pravo nameće i dužnost. Tko glagoljsku misu hoće da dostojno čita, ne smije da mu dosadi trud, čitati ju iz ove glagolski tiskane knjige. Komu bi se ovo morda pretežko činilo, neka si upotrebi latinske knjige, ali pritom neka ne zaboravi, da se ovakvom indolencijom gubiva pravo pozivati se na stari privilegij. Odvisit će dakle od svećenstva, osobito od biskupa i njihove uvidjavnosti, da li će ovaj krasni dar papinskoga instituta blagoslovljeno djelovati." Vidi: Daroslav, *Dragutin A. Parčić*, Krk, 1903, str. 24–25.

[57] Prema: *Glasnik Biskupija Bosanske i Sriemske*, br. 5, god. 21, Đakovo, 1893, str. 78–79.

[58] Iz usporedbe s tekstom koji je otisnut u *Katoličkom listu* vidi se da *Glasnik* ne prenosi u potpunosti navedeni članak već ispušta izvatke iz *Misala* (dio mise koja se služi na Pepelnicu te dio korizmene prefacije) koji su u članku otisnuti staroslavenskom ćirilicom, a koji su Račkome poslužili kao izravni primjer za njegove tvrdnje „da je ovo novo izdanje od svih predjašnjih mnogo pravilnije i da nam prikazuje čistu staroslovjenštinu u hrvatskoj redakciji". Vidi: *Katolički list*, str. 79.

reći svoga i Strossmayerova životnog projekta, već piše preglednu raspravu o problematici liturgijskih knjiga i staroslavenskoga bogoslužja; stavlja Parčićev *Misal* u kontekst hrvatskoglagoljske liturgijske književnosti navodeći sve ono što mu prethodi – bogatu tradiciju hrvatskoglagoljskih tiskanih misala od prvotiska iz 1483. do Brozićeva izdanja iz 1561. Posebno se zadržava na istočnoslaveniziranim izdanjima da bi ukazao kako su ona zaustavila prirodni razvoj hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika i uzrokovale propadanje staroslavenskoga bogoslužja na tlu Hrvatske, a time i zloporabe po dalmatinskim biskupijama (šćavet). Nemalu pažnju posvećuje i povijesti nastanka Parčićeva izdanja konstatirajući kako je ono dokaz:

a) da se rimska Stolica ne protivi slavenskom bogoslužju tamo gdje ono pravom postoji ili gdje ga duhovni razlozi iziskuju (a to onda zapravo implicira na cijeli hrvatski i slavenski duhovni prostor, op. a.);
b) kako papa Lav XIII. vjerno slijedi stope svojih prethodnika Nikole I, Hadrijana II, Ivana VIII, Inocencija IV, Urbana VIII. i Benedikta XIV. i oživotvoruje svoje velike misli o Slavenstvu koje je izrazio u enciklici *Grande munus*.

Velik je prostor u svome tekstu Rački posvetio preciziranju jezika novoga misala ne samo konstatacijom da se „u jeziku razlikuje od starijih slovinskih misala u tome što je uzpostavljena prema napredku slavistike staroslovenština hrvatske redakcije (...), nego i detaljnim opisom hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika na glasovnoj razini, a nabraja i sve poznate redakcije crkvenoslavenskoga jezika da bi naglasio koliko se jezik novoga misala od njih razlikuje. Svoj pregled završava preporukom «svekolikom hrvatskom svećenstvu“.[59]

U suvremenoj se paleokroatističkoj literaturi također hvali Parčićeva znanstvenost *u pogledu vraćanja hrvatskocrkvenoslavenskoga jezika u liturgijsku uporabu*. Tandarić čak tvrdi da „ni u jednom pisanom spomeniku nije jezična norma tako dosljedno provedena“. Te svoje tvrdnje o dosljednosti Parčićevoj i vjernost propisanim predlošcima, za razliku od većine autora koji su se pišući o toj tematici zadržali samo na konstatiranju, krijepi primjerima iz hrvatskoglagoljskih rukopisnih misala i Karamanova *Misala* koje uspoređuje s rješenjima u izdanju iz 1893. Bjelodano je da se Parčić rukovodi načelom poštivanja tradicije s jedne i funkcionalnosti jezika najvažnije liturgijske knjige s druge strane: ona mora biti u skladu s vremenom, prilagođena suvremenomu čitatelju – riječ svetih tekstova mora postati živa riječ – Logos – Slovo. Ranije citirana Tandarićeva rečenica kako jezična norma ni u jednom dotadašnjem spomeniku nije tako dosljedno provedena potiče nas da izvučemo i sljedeći zaključak: Parčić u liturgijskome jeziku misala gleda su-

[59] *Glasnik Biskupija Bosanske i Sriemske*, god. XXI, br. 5, Đakovo, 1893, str. 78–79.

stav koji funkcionira po svim pravilima svojstvenim književnom jeziku. To je sustav koji je prvenstveno artificijelan, a onda sustav koji mora biti uzoran i precizan jer čuva i posreduje riječ Božju. Najnovija istraživanja jezika i grafije Parčićeva *Misala* na primjeru *Muke po Mateju*, koja su proveli paleokroatisti/paleoslavisti Mateo Žagar i Antonija Zaradija Kiš, pokazuju kako bi konačno trebalo odbaciti formulaciju da je Parčić uređujući jezik svoga glagoljskog *Misala* u hrvatske glagoljske bogoslužne knjige *vratio hrvatsku redakcija crkvenoslavenskoga jezika kakva je bila u uporabi do Levakovićeva Misala*. Oni o tomu izrijekom kažu:

> „Neosporno je da nije posrijedi pokušaj nastavljanja prekinute tradicije, nego svojevrstan, konstruiran, povratak u sam početak redakcijskog formiranja. Pritom se na umu imaju samo fonološke osobine, no i one tek ograničeno naznačene. Očigledna je namjera da se prijevod Evanđelja vrati na zajednički, sveslavenski početak, tek s hrvatskim naznakama, dovoljno blagima da bi staroslavenska osnovica bila neprijeporna. To je zasigurno u vezi s nakanjenom namjerom ovoga misala, odnosno sa širom slavenskom/slavističkom koncepcijom liturgijskog jezika u drugoj polovici XIX. stoljeća. Potanji uvod u jezik Muke po Mateju pokazao je, između ostaloga, kako je priređivač bio iznimno stručan, kako je odvagivao svaki izbor, kako se ponajviše oslanjao na Assemanijev evanđelistar (ali i na Zografski i Marijinski), te kako je dobro poznavao hrvatskoredakcijske tekstove.“[60]

Izradba ostalih liturgijskih knjiga u XIX. stoljeću, obrednika – rituala i brevijara, lekcionara, a što se pouzdano može zaključiti iz literature, ostala je u sjeni *Misala* iz 1893, što je donekle razumljivo budući da je misal temeljna liturgijska knjiga, ona bez koje bogoslužje ne može. Godine 1893. otisnut je i hrvatski *Ritual* (*Obrednik*), koji je također priredio Dragutin Antun Parčić hrvatskim književnim jezikom i latiničnim pismom, upotpunivši ga prema izdanjima iz 1640. i 1827. On je na vlastiti trošak tiskao 1500 primjeraka novoga *Rituala* bez odobrenja Svete Stolice, tj. da za taj posao nije dobio dopuštenje temeljnoga crkvenog tijela zaduženog za izdavanje liturgijskih knjiga – Kongregacije za širenje vjere, tj. Kongregacije obreda, bez kojega se nije smjelo izdati nijedno liturgijsko izdanje, a kamoli prijevod na živi suvremeni jezik. Zbog toga je čina Kongregacija za širenje vjere zatražila od Parčića pismeno izvješće o njegovu djelu. Franjo Velčić napominje kako se Parčić u

[60] Antonija Zaradija Kiš, Mateo Žagar, „Muka po Mateju u Parčićevu Misalu (1893): kulturološke, jezične i grafijske odrednice (nacrtak), u: *Boka kotorska – jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, u: *Zbornik radova V. međunarodnog znanstvenog simpozija Muka kao nepresušno nadahnuće kulture*, Tivat, 2006, str. 176.

svome svjedočenju o *Ritualu* pozvao na crkvene autoritete Zadra, Splita, Kotora, Krka i Senja koji su sudjelovali u njegovoj pripremi, budući da je njima bio i namijenjen, te da smatra kako zbog toga tome radu ne treba posebno odobrenje.[61] *Obrednik* će biti kratko spomenut i u 14. broju *Vrhbosne* iz 1894. u dopisu iz Krčke biskupije u tekstu *Staroslavenski jezik i nove knjige*, gdje se uglavnom komentira njegova tehnička izradba: „Milina je knjigu i pogledati: tisak je krasan, slova bistra, papir žutkast, da ti vida ne kvari, jezik prebran čisto hrvatski", uz napomenu da su primjerci knjige ubrzo rasparčani.[62] Zbog političkih okolnosti koje su cijelo vrijeme visile nad izradbom liturgijskih knjiga, pitanja oko distribucije *Obrednika* također su se dodatno komplicirala. „Austrijska je diplomacija upela sve sile da spriječi rasparčavanje Obrednika", zapisuje Franjo Velčić, tako što je svu nakladu na neko vrijeme zaustavila u Propagandinoj tiskari. *Obrednik* je stoga u ruke hrvatskih glagoljaša dolazio obilaznim, tajnim putovima preko Crne Gore. Bolonić bilježi da ga je Parčić uz pomoć redovnika trećoredaca u Rimu pakiranoga u vreće slao u Crnu Goru, odakle je preko Biskupskoga ordinarijata bio prosljeđivan u hrvatske biskupije.[63] U već spomenutim pismima koja su izmijenili biskup Strossmayer i Parčić u povodu izlaska *Misala* iz 1893. stoji i bilješka o *Rimskome obredniku*:

> „Javiti mi je još i to, da se sad dotiskava i Rimski Ritual, koji sam priredio i proizpravio za one Crkve, gdje se taj prema sgoljnom latinskom Ritualu Rimske crkve, podpuno nahodi u porabi; pak i toga ću, kad bude gotov, dostaviti jedan primjerak Vašoj Preuzvišenosti, uz još drugih 50 iztisaka, naručenih po duhovnom Stolu Vaše Biskupije."[64]

Podaci vezani uz izradbu glagoljskoga časoslova još su oskudniji od onih o obredniku. Obično se uz Parčićeva glagoljska ostvarenja samo spominje kako je *glagoljski časoslov također izradio*, budući da je posljednji otisnut 1791. u izdanju Ivana Petra Gocinića. Važno je naglasiti kako Parčić sudbinu svojih temeljnih glagoljskih izdanja nije prepuštao slučaju: radi boljega i potpunijeg razumijevanja liturgijskih tekstova, odnosno izgovorne norme hrvatske glagoljice, Parčić je u vlastitoj nakladi 1894. objelodanio i otisnuo u Propagandinoj tiskari u Rimu *Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji*, koji je izradio

[61] Franjo Velčić, „Politički odjeci Parčićevih liturgijskih izdanja", u: *Zadarska smotra*, br. 3, Zadar, 1993, str. 133.

[62] *Vrhbosna*, br. 14, Sarajevo, 1894, str. 220.

[63] Mihovil Bolonić, o. c., 421.

[64] Pismo Dragutina Antuna Parčića biskupu Strossmayeru pisano u Rimu 20. rujna 1893. Vidi: *Glasnik Biskupija Bosanske i Sriemske*, br. 18, Đakovo, 1893, str. 182.

Ivan Broz. Najnovija istraživanja Stjepana Damjanovića razrješuju u suvremenoj literaturi često ponavljanu zabunu da je Parčić autor *Maloga azbukvara*. On citira Parčićevu opasku s 10. stranice *Azbukvara* iz koje je bjelodano kako je autor navedenoga djela Ivan Broz[65] i daje kratak opis toga djelca od samo 11 stranica. Iz istoga je razloga Parčić napisao i gramatiku staroslavenskoga jezika – *Gramatica paleoslavica-latina* na latinskome jeziku te *Rječnik latinsko-glagoljski*, koji su ostali u rukopisu.

Koliko god da je izradba liturgijskih knjiga u drugoj polovici XIX. stoljeća rezultat zalaganja mnogih istaknutih ličnosti, napose biskupa J. J. Strossmayera i povjesničara i filologa Franje Račkoga, znanstvenici se slažu u mišljenju da presudna uloga u tome procesu pripada glagoljašu i darovitu filologu Dragutinu Antunu Parčiću. Toga su u potpunosti bili svjesni i njegovi suvremenici, što smo već pokazali, a u prilog tomu ide i tekst iz *Vrhbosne* pisan neposredno nakon Parčićeve smrti:

> „Oživjeti hrvatsku glagoljicu, koja je pomalo stala propadati zbog nestašice glagoljskih knjiga, bio je ponajdraži posao kanoniku Parčiću. Radi toga nastojanja okitio mu je prsa veliki Leon XIII zlatnom medaljom. I dok bude svijeta, i dok se bude iz nepokvarenih hrvatskih srdaca dizao u nebeske visine hvalospjev 'Slava va višnjih Bogu', s ponosom i zadovoljstvom spominjat će se hrvatski narod svojeg slavnog glagoljaša Parčića, kojemuj slava i dika i ovoga i onoga svieta!"[66]

Jedino se mišljenje Josipa Hamma razlikuje od dosadašnjih apologija Parčićevu djelu koje u periodizaciji crkvenoslavenskoga jezika na hrvatskome tlu svrstava u četvrti period i imenuje ga *novohrvatskom redakcijom od 1893. koja se nadovezuje na redakciju iz 16. stoljeća*.[67] On ne prigovara Par-

[65] Damjanović u svome tekstu izražava nadu da se pogreška oko autora *Malog azbukvara* više neće ponavljati, pa u tom duhu i ovdje donosim citat koji je poslužio kao dokaz njegove tvrdnje: „*Svakomu svoje*. Ove bilježke sgotovio je bio malo prije smrti pok. Dr. I. Broz po želji presv. bisk. J. Posilovića, pak se evo sad objelodanjuju uz male promjene veleuč. Radetića sjemeništnoga Profesora u Senju, čemu sam ja još uz koju opazku i razjašnjenje nješto pridodao. U Rimu na staro Cirilovo 1894. Dragutin A. Parčić, Kanonik pri sv. Jerolimu." Prema: S. Damjanović, „Brozovo poznavanje slavenske i hrvatske jezične starine", u: *Fluminensia*, god. XV, br. 1, Rijeka, 2003, str. 3.

[66] *Vrhbosna*, br. l7, Sarajevo, 1903, str. 16.

[67] Svakome od četiri perioda na koje je Hamm podijelio život crkvenoslavenskoga jezika na hrvatskome tlu odgovara posebna koncepcija i posebna funkcija. Osim navedene četvrte razlikuje: a) indigenu redakciju crkvenoslavenskoga jezika do XVI. stoljeća, razdoblje koje ujedno jedino ima veće značenje za oblikovanje i razvitak sustava crkvenoslavenskoga jezika; b) protestantsku epizodu u drugoj polovici XVI. stoljeća; c) rusificiranu redakciju hrvatskoga tipa crkvenoslavenskog jezika (od 30-ih godina 17. do

čićevoj filološkoj kompetenciji, već ne vidi smisao vraćanja hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika u glagoljske liturgijske knjige u vremenu u kojemu staroslavenski jezik više ne može predstavljati funkciju sredine u kojoj živi, već samo filološko pitanje,[68] zbog raskoraka, domeće Fućak, koji se javlja između njega i političkog, nadasve društvenog, književnog i nacionalnog života i razvoja s druge strane.[69] Međutim, uključimo li se u razmatranje ovoga problema iz motrišta sociologije jezika, na što neosporno imamo pravo govoreći o jeziku liturgijskih knjiga XIX. stoljeća, možemo dobiti drugačiju sliku od one koju nudi Hamm. Iz toga motrišta staroslavenski kao liturgijski jezik funkcionira kao instrument civilizacije određenog ljudskog kolektiva – ovdje hrvatskoga naroda – u specifičnim društveno-povijesnim okolnostima koje u odnosu na jezik imaju posebne zahtjeve. Devetnaesto stoljeće u staroslavenskome jeziku vidi uporište od kojega očekuje da preuzme ulogu političke snage koja se nije mogla pronaći u unutarnjim društvenim i političkim činiteljima – kao znaka i sredstva jedinstva, što je uostalom bila stoljetna uloga i latinskoga jezika. Utjecaj je društva (dakle, društvenih i političkih okolnosti) na jezični odabir, u ovome slučaju jednome izdvojenom segmentu funkcioniranja nacionalnoga bića – na području liturgije – razvidan; nije tu riječ o utjecaju na unutarnju strukturu jezika, nego o potrebi za autoritetom drevnoga slavenskoga/hrvatskoga liturgijskog jezika uvjetovanom zadanostima jednoga društveno-političkoga trenutka. Makrosociolingvistika nas podučava kako *jezik sili na neke poglede na svijet*, primjerice, bitno utječe na oblikovanje filozofije o ljudskoj jednakosti i često je u situaciji da izjednačuje nešto što u društvu nije izjednačeno, utječe na društvo kroz uvjerenje da će se stanje popraviti. U ovom konkretnom slučaju mogli bismo govoriti o formiranju ideje jednakosti naroda preko matrice liturgijskoga jezika koji, iako više nije ono što je Slavenima bio u prvim stoljećima svoga nastanka – razumljiv i blizak narodnim idiomima, ima snagu povezati slavenska plemena koja se u drugoj polovici XIX. stoljeća bore za svoju samostalnost u okviru internacionalnog dinastičkog državnog saveza kakav je bio Habsburška Monarhija.[70] Iako, nije potpuno točno da staroslavenski nema utjecaja na konkretnu jezičnu zbilju, onu koja živi u okvirima književnoga / standardnoga jezika u drugoj polovici XIX. stoljeća. Staroslavenske je jezične elemente u moderni hrvatski jezični standard pokušao ugraditi hrvatski filolog, predvodnik Riječke filološke ško-

devedesetih godina 19. st.). Vidi: „Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika“, u: *Slovo*, br. 13, Zagreb, 1963, str. 65.

[68] Josip Hamm, o. c., str. 66.

[69] Jerko Fućak, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975, str. 66.

[70] Usp. Otto Jespersen, *Čovječanstvo, narod i pojedinac sa lingvističkog stanovišta*, Zavod za izdavanje udžbenika, Biblioteka Lingvistika, poetika; 1, Sarajevo, 1970.

le, Fran Kurelac (1811–1874), koji je na poziv biskupa Strossmayera čak jedno vrijeme predavao staroslavenski jezik đakovačkim bogoslovima. Njegova koncepcija nije uspjela; uglavnom su je kritizirali zbog naglašene arhaizacije, ali je, drži S. Damjanović, „zanimljiv pokušaj da se kombiniranjem staroga i novoga dođe do prihvatljivoga književnoga jezika“.[71]

Obrednik Biskupije Bosansko-Djakovačke i Sriemske iz 1878.

Slika se o liturgijskim knjigama u XIX. stoljeću ne iscrpljuje samo na problematici Parčićeva *Misala* ili kako se to obično kaže, knjigā oltara. U liturgijskome životu općenito veliku ulogu imaju priručnici koji izravno ulaze u život crkvenih zajednica, napose obrednici. Među njima je posebno zanimljiv *Obrednik Biskupije Bosansko-Djakovačke i Sriemske* na hrvatskome jeziku što ga je biskup Josip Juraj Strossmayer 4. veljače 1878. uveo u uporabu u svojoj biskupiji, nakon što je već 1850, prve godine svoga biskupovanja, kako to svjedoče njegovi životopisci Pavić i Cepelić, o Božiću obnovio staru povlasticu „štijenja i evangjelja“ na hrvatskom jeziku prilikom svake svečane liturgijske službe.[72] Tim njegovim činom hrvatski jezik postaje jezikom obreda Đakovačke (ili Bosanske) i Sriemske biskupije, a Strossmayer potvrđuje svoju ulogu vjernoga sljedbenika Sv. Braće oživotvorujući njihovu ideju o narodu razumljivom jeziku u liturgiji i obredima crkve. U bogatoj literaturi o biskupu Strossmayeru obično se samo spominje kako je on već 1878. hrvatski jezik uveo kao službeni jezik obreda svoje dijeceze, dok na sâm *Obrednik* nema nekih većih osvrta. Budući da je ta knjiga važna sastavnica Strossmayerove ćirilometodske koncepcije, a podaci pokazuju da se u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji sporadično upotrebljavao još u prvoj polovici XX. stoljeća,[73] reći ćemo nešto i o tomu. Biskup Strossmayer za *Obred-*

[71] Stjepan Damjanović, „Staroslavenski u službi hrvatske kulture“, u: *Slovo iskona. Staroslavenska / starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002, str. 43. Damjanović navodi niz primjera staroslavenizama na različitim jezičnim razinama, koje preuzima iz knjige Zlatka Vincea *Putovima hrvatskog književnog jezika* (Zagreb, 1978), a koji pokazuju Kurelčevu jezičnu koncepciju (primjerice, upotrebu dativa apsolutnoga, dvojinu, tvorbu pojedinih glagolskih oblika, staroslavenski leksemi i dr.).

[72] Milko Cepelić – Matija Pavić, *Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-djakovački i sriemski, god. 1850–1900,* Biblioteka U pravi trenutak, Đakovo, 1994. str. 748. (reprint)

[73] Tomu u prilog ide zabilješka komletinačkog župnika Ferde Gerstnera zapisana *na dan sv. Ćirila i Metodija* 1934. godine na prvoj stranici *Obrednika*, koji je Gerstner i dalje upotrebljavao u svojoj službi iako je 1929. izišao novi Hrvatski rimski obrednik, kao duhovni sljedbenik ćirilometodskih ideja biskupa Strossmayera, čak je prigodice glagoljao (služio se Vajsovim misalom, koji se i danas nalazi u komletinačkoj župi), kaže: „Nema te vlasti koja bi mogla i smjela dokinuti hrvatski obred s kojim se je hrvatski narod srodio“.

nik kaže da je „(...) poslije svetog pisma najvažnija knjiga jer se po obredniku sveta otajstva diele i služba božja i spas duša obavlja (...)“.[74] Njegovo zalaganje za uvođenje *Obrednika* još je jedan dokaz brige za jezik, koja nije jednosmjerna, tj. ne odnosi se samo na nastojanja oko staroslavenskoga jezika nego i na problematiku funkcioniranja narodnih jezika u Crkvi, što je još jedna potvrda njegove nacionalne orijentacije unutar šire sveslavenske tendencije. Njegov ga svećenički poziv potiče da u jeziku vidi i one osobine koje nadilaze funkcije jezika unutar jedne nacije, kao što su potvrda nacionalnog identiteta i političke autonomije; potiče ga da u jeziku vidi nadnaravne osobine, za što uporište nalazi u učenju o „Duhovskom daru jezika“. U skladu s tim u svome predgovoru[75] *Obredniku* naglašava kako je za svećenika od neizmjerne važnosti „dar rieči i jezika“ jer „Ništa na nami toliko pečat božanstvenoga izvora, božje slike i prilike nenosi, koliko rieč i jezik, kojim se misao naša upućuje i u srdce bližnjega našeg presadjuje. Bez toga dara svećenik ne može biti pravim svećenikom“,[76] te ujedno naređuje svakome svećeniku da razvija i usavršava jezična znanja, posebno ona govornička.[77] Iz tih misli možemo odčitati donekle još jedan od Strossmayerovih ciljeva čije ostvarenje upravo ovisi o valjanu (narodnom) jeziku – narodna prosvjeta, a svoje će misli u tom smjeru izravnije odrediti završnim riječima predgovora, koje ujedno opisuju njega samoga: „Kakva je lijepa i uzvišena zadaća, biti čuvarom, zaštitnikom, spasiteljem i prosvjetiteljem svoga naroda u doba upravo odlučno, kad se va-

[74] Okružnicom br. 414 od 30. travnja 1878, a prema zaključcima sjednice Duhovnoga stola od 13. travnja 1878, biskup Strossmayer obavještava svoju dijecezu da je iz tiska izišao Obrednik Biskupije Bosansko-Djakovačke i Sriemske te upućuje poziv svim svećenicima biskupije da ga nabave: župnici su dužni za svoje župe i područne crkve koje im pripadaju nabaviti po jedan Obrednik na trošak blagajne dotične crkve. Iz dopisa se saznaje da je cijena neuvezanoga primjerka knjige 1 forinata i 60 novčića, a onoga uvezanog u papir s kožnim hrbatom 2 forinte. Župnicima ostavlja na volju koji će od primjeraka nabaviti. Vidi: *Glasnik Biskupije Đakovačke i Sriemske*, br. 8, Đakovo, 1878, str. 92–93.

[75] Predgovor je 1878. u četiri nastavka („Predgovor preusvišenoga g. biskupa k novomu obredniku“) objavljen i na stranicama *Glasnika*: br. 8, str. 92–93; br. 9, str. 96–98; br. 12, str. 109–110; br. 30, str. 112–113.

[76] *Obrednik*, str. 11.

[77] Zanimljivo je da Strossmayer svoje stavove o važnosti jezika naslanja na učenja Sv. Ivana Zlatoustoga, cijenjenoga kao najvećeg propovjednika rane Crkve i naučitelja Crkve koji se časti i u zapadnoj (13. rujna) i u istočnoj Crkvi (13. studenoga), te u svoj predgovor uvršćuje i dijelove latinskoga teksta iz njegove knjige *De sacerdotio*, kako bi se „braća svećenici osobito mladji uvjerili, kolikim je darom dar jezika, i kako je taj dar svećeniku od prieke nužde i potrebe; da se uvjere kolika bi grjehota i nemarnost bila, taj božji dar u zemlju zakopati, dočim nam sve dužnosti svećeničke nalažu, da njim lihvarimo, i da ga svakim mogućim načinom razvijamo i usavršujemo. Istina, tomu se hoće, da dan i noć štijemo, učimo, vježbamo se (...)“, *Obrednik*, str. 12–13.

žni odnošaji stvaraju!“[78] Iako uvođenje svoga *Obrednika* biskup Strossmayer nije prepuštao slučaju, njegovo zaživljavanje u praksi Đakovačke i Srijemske biskupije nije teklo bez poteškoća niti je bilo u skladu s očekivanjima biskupa Strossmayera, koja su izravno apostrofirana u predgovoru *Obrednika* – „da prevažna ta knjiga po ljubavi i rieči vašoj (svećeničkoj, op. a.) oživi i u živo orudje spasa obrati se“.[79] O tome svjedoče opetovani pozivi svećenstvu da pribavi *Obrednik* za svoje župe, koji se u Glasniku Biskupije javljaju još nekoliko godina nakon što je *Obrednik* objelodanjen. Godine 1879. u dopisu od 15. kolovoza biskupova namjesnika Matije Mihaljevića razlažu se zaključci sjednice Duhovnoga stola od 22. srpnja 1879. koji propisuju uporabu *Obrednika* na hrvatskom jeziku kod svih većih službа u crkvi i izvan crkve. Latinski je obrednik dopušteno upotrebljavati samo u župama u kojima većina stanovnika ne govori hrvatski jezik.[80] Iz okružnice br. 1047 od 17. listopada 1882. razvidno je kako uporaba Strossmayerova *Obrednika* nije zaživjela čak ni na onim područjima biskupije gdje je većinu činilo hrvatsko stanovništvo: „Kako se sa više strana biskupije obaznaje, to se mnoga p. n. gospoda svećenici uztručavaju služiti se ritualom u naš jezik pretočenim, pa to i na onih mjestih, gdje je čisto hrvatski živalj, pa to i onda, kada dotične stranke upravo mole, da im se pokojnik u našem jeziku opieva.“[81] Okružnicom br. 32 od 2. lipnja 1883. godine veliki prijatelj Strossmayerov, i sam ćirilometodijanac, Karla pl. Stručić (sa Strossmayerom je bio sudionikom velikoga sveslavenskog hodočašća u Rim 1881. godine) kao dekan Vinkovačkoga dekanata, a tada župnik u staroj glagoljaškoj Župi Komletinci, na temelju pisma što mu ga je uputio Strossmayer svoje svećenstvo potiče na upotrebu *Obrednika* iz 1878. U pismu Stručiću Strossmayer kaže kako se unatoč njegovim naređenjima o uporabi hrvatskoga jezika u crkvenim funkcijama i dalje upotrebljava obrednik pisan latinskim jezikom, pa on sada, pet godina nakon što je izišao njegov *Obrednik*, obnavlja svoju naredbu svim dekanatima, i to pod strogom odgovornosti, a Stručića moli da budno bdije poštuje li se njegova naredba. Zanimljiv je tekst same naredbe jer Biskup, prema onome što iznosi, izjednačuje staroslavenski liturgijski jezik i narodni hrvatski jezik, koji je tada još daleko od 1969. i Drugoga vatikanskog koncila kada će postati liturgijski, jer njegov je *Obrednik* upravo njime pisan:

> „Od sada sva sakramentalia koli ovdje u Djakovu toli i svuda po diecezi neka se obavljaju našim jezikom, koji spada medju svete i svetom stolicom apoštolskom ovlaštene za službu božju

[78] *Obrednik*, str. 27.
[79] *Obrednik*, str. 18.
[80] *Glasnik Biskupije Đakovačke i Sriemske*, god. VII, br. 15, Đakovo, 1879, str. 130.
[81] *Glasnik Biskupije Đakovačke i Sriemske*, god. X, br. 22, Đakovo, 1882, str. 200.

> jezike. Naše formule, kojima se sveta otajstva diele i molitve, koje se tom prilikom mole divne su i u srdce upravo pobožni puk diraju. Često se na licu i obličju puka osjeća kako ga te sakramentalne molitve u dušu diraju, kada ih razumiju. U tu svrhu i tiskan je obrednik našim jezikom, da se šnjime na spas i utjehu našega puka služimo (...)“[82]

Biskup još na kraju dodaje kako liturgija u „strogom smislu“ i dalje ostaje latinska, osim evanđelja i poslanica koje se kao i do tada čitaju/pjevaju narodnim (hrvatskim) jezikom, kako je uostalom slučaj i u dalmatinskim biskupijama. Već je sljedećega dana, 23. lipnja 1883, Karla pl. Stručić svećenstvu svoga dekanata odaslao okružnicu u kojoj traži provedbu Biskupove naredbe. Među potpisnicima okružnice je i Jakob Stojanović, vinkovački župnik, veliki borac za staroslavensku liturgiju, autor dviju, za povijest staroslavenske liturgije u XIX. stoljeću značajnih knjiga – *Za sveto pravo naše – za glagoljicu majku našu* iz 1904. i *Ružice i trnje iz života dekana Stojanovića* iz 1910, te brojnih ćirilometodskih tekstova u *Hrvatskoj straži*, *Katoličkome listu* i *Vrhbosni* 1903. i 1904. godine. Na adresu su Strossmayerova pouzdanika, spomenutoga komletinačkog župnika Stručića, 3. srpnja 1894, nedugo nakon izlaska iz tiska novih liturgijskih knjiga, stigla tri primjerka *Rimskoga rituala* „što no ga je priredio kanonik Karlo Parčić a štampala Propaganda“, namijenjena trima župama – spomenutoj komletinačkoj, otočkoj te vinkovačkoj. U pismu đakovačkoga Biskupskog ordinarijata izričito se kaže da se primjerci dostavljaju „po milostivom nalogu pruzv. gospodina Biskupa“ te da je važno da se ti rituali nabave „i za buduća, po slavenstvo manje prikladna vremena“.[83] Teško je pouzdano utvrditi razloge spora prodora Strossmayerova *Obrednika* u uporabu. Možda bi se situacija donekle mogla objasniti predugim razdobljem uporabe latinskih obrednika, pa time i njihove ukorijenjenosti u praksu đakovačke dijeceze ili spornošću prijevoda Strossmayerova *Obrednika*.[84] Naime, Biskup je Strossmayer rad na *Obredniku* povjerio odboru koji su činili profesori na đakovačkoj Bogosloviji: Hinko Hladaček, Vilim Korajac, Aleksandar Tomić i Jakob Stojanović. Ovaj će potonji u svojoj autobiografiji *Ružice i trnje iz života dekana Stojanovića* prilično žustro i kritički opisati događaje vezane uz izradbu *Obrednika* te ulogu i kompetenciju njegovih sastavljača, pri čemu ni biskup Strossmayer neće biti pošteđen. Sto-

[82] Dijecezanski arhiv Nadbiskupije Đakovačko-osječke, 1883, br. 32.

[83] Dijecezanski arhiv Nadbiskupije Đakovačko-osječke, 1894, br. 970.

[84] Zanimljivi su podaci o toj problematici zabilježeni u životopisu vinkovačkoga glagoljaša Jakoba Stojanovića *Ružice i trnje iz života dekana Stojanovića* iz 1910. godine, str. 142. Između ostaloga, ondje nalazimo podatke o mnoštvu pogrešaka u prijevodu *Obrednika*, na koje su se tužili mnogi svećenici.

janovićeva se kritika prvenstveno odnosi na neodgovarajući izbor sastavljača: Korajac je bio filozof, a ne teolog, Tomić povjesničar i književnik, dok se Hladaček krajnje neodgovorno ponio prema povjerenom mu poslu, o čemu Stojanović kaže: „Hladaček nije mario za taj posao ništ, a nije ni volje imao, da shvati duh, smjer i temelj obreda naše crkve. On je te obrede ne jedanput javno izsmjehivao. Njega je više zanimao duh Voltairov, više je učio mithologiju grčku, nego theologiju našu.“[85] Nadalje, važnim je problemom bilo i nepostojanje naputaka za rad, tj. odgovarajuće koncepcije izradbe obrednika, tako da nije bilo jasno treba li se u prijevodu držati latinskoga teksta psalama i molitava ili treba konzultirati već postojeće prijevode poput Katančićeva, Vukova i Daničićeva, ili u to vrijeme najsvježijega – Škarićeva.[86] Stojanović se u svome dijelu teksta, prema savjetu Franje Račkoga, držao *Glagoljskih ulomaka* Ivana Berčića te glagoljskoga misala i brevijara. Neodgovarajuća koordinacija među sastavljačima te materijalno nevrednovanje posla rezultiralo je Hladačakovim i Korajčevim odustajanjem, tako da je posao na koncu ostao samo na Tomiću i Stojanoviću. Konačno, knjiga je završila na cenzuri kod Račkoga, Crnčića i Voršaka, koji su previdjeli propuste.[87]

Pogled s druge strane

O upotrebi se liturgijskoga staroslavenskog jezika u drugoj polovici XIX. stoljeća raspravljalo i ondje gdje on nije bio ni u kakvoj opasnosti da mu se zabranama ograniči uporaba. Takvi postupci upozoravaju da se sve više osjeća razlika između staroslavenskoga jezika konzerviranoga u liturgijskim knjigama i prirodnim promjenama podložnih narodnih idioma slavenskih naroda koji su se u bogoslužju služili staroslavenskim jezikom; staroslavenski u XIX. stoljeću više nije ono što je bio u prvim stoljećima svoga nastanka. Glasovi o funkcionalnijim rješenjima, njegovoj zamjeni u crkvenoj upotrebi narodnim jezikom javljaju se i među grkokatolicima,[88] a među pravoslavnim Srbima od 1871. prerastaju u pravi pokret koji se zalagao za pre-

[85] Iz teksta *Dialog u Privlaki radi obrednika* koji je J. Stojanović vodio s biskupom Strossmayerom. Vidi: *Ružice i trnje*, str. 143.

[86] Godine 1858. iz tiska izlazi prijevod Svetoga pisma zadarskoga kanonika Ivana M. Škarića. Taj je prijevod u svoje vrijeme dosta kritiziran u periodici. Tako se *Njeki svećenik Slavonac* u *Katoličkom listu* br. 20 od 20. svibnja 1859. pita: „Da bi sad živio sv. Ciril, što bi on rekao na ovaj prevod?“

[87] Poznat po svome „oštrom jeziku“ Stojanović konstatira: „Pa napokon bio je taj obrednik na cenzuri u Rimu, pred Račkim, Crnčićem i Voršakom, pa zašto ti učenjaci nisu sve popravili kako valja. Nisu ga valjda ni čitali.“ Vidi: *Ružice i trnje*, str. 145.

[88] Andrija Šuljak govori o inicijativi kaločkoga nadbiskupa Lajosa Haynalda, metropolita mađarskih grkokatolika, koji je 1885. godine uputio molbu Svetoj Stolici za upotrebu mađarskog jezika u liturgiji grkokatolika u sjeveroistočnoj Mađarskoj. Vidi: *Diacovensia*, 1994, str. 287.

vođenje staroslavenskih crkvenih knjiga na narodni jezik te obavljanje bogoslužja na narodnome jeziku, što zapravo i ne čudi previše ako se uzme u obzir da je na Istoku od najstarijeg doba prevladalo načelo upotrebe na narodnoj osnovici utemeljenog književnog jezika u liturgiji. Potkraj stoljeća (1896) to je pitanje pokrenuo svećenik Jug Stanikić iz Taraša u opširnoj raspravi u kojoj predlaže da se bar neke molitve koje pravoslavni Srbi mole na staroslavenskom jeziku prevedu na narodni jezik kako bi razumjeli bar ono što svakodnevno mole, primjerice *Vjeruju*, *Oče naš*, *Bogorodice djevo* i dr. Kasnije se ta ideja proširila i na svete službe i razne crkvene obrede, na crkvene pjesme što se pjevaju na jutarnjoj i večernjoj službi. Katolički list od 12. kolovoza 1897. donosi raspravu *Staroslovjenština i narodni jezik u crkvi*,[89] u kojoj se navodi osam razloga za zamjenu staroslavenskoga narodnim jezikom:

1. staroslavenski crkveni jezik je narodu tuđ jezik;
2. narod ga većinom ne razumije;
3. zato se narod u crkvi osjeća tuđim;
4. zato narod slabo pohađa crkvu;
5. zato se u narodu sve više širi nazarenstvo;[90]
6. rimokatoličke crkve su bolje posjećene jer se na narodnom jeziku pjevaju pjesme i čitaju apostol i evanđelje;
7. nazareni privlače velik broj ljudi zato što bogoslužje obavljaju narodnim jezikom;
8. pravoslavni koji su bili u nazarenskoj bogomolji priznaju da je tamo ljepše i razumljivije nego u pravoslavnoj crkvi.

Dakako, i staroslavenski je jezik u bogoslužju pravoslavnih Srba imao svoje zagovornike. Tako se u *Glasu istine* 1886. navode razlozi suprotni gore izrečenima koji upozoravaju na goleme poteškoće koje bi nastale prevođenjem klasičnih staroslavenskih tekstova na narodni jezik, prvenstveno zbog mnogobrojnosti knjiga koje bi bilo potrebno prevesti i što njihovim prevođenjem na žive jezike nikada ne bi bilo kraja novim redakcijama zbog prirodnoga razvoja svakoga živog jezika. Oni se nadalje pozivaju na starost i svetinju jezika Sv. Braće pitajući se je li opravdano da se za volju nekolicine „fanatika“ prekine tisućgodišnja veza s ostalim pravoslavnim slojevima kada svećenici ionako mogu narodu prevesti evanđelje na narodni jezik i protumačiti ga, a nemalu ulogu igra i strah da bi se prijevodom sveti tekstovi profanizirali. Uzrok nedovoljnom razumijevanju staroslavenskoga jezika vide u ško-

[89] *Katolički list*, god. 48, br. 32, Đakovo, 1897, str. 250–251.

[90] Nazareni su pripadnici jedne od brojnih kršćanskih sekti sličnih baptistima koje su nastale u XIX. stoljeću; odbijaju nositi oružje i služiti vojsku. Usp. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi Liber, Zagreb, 2004, str. 335.

lama i njihovim manjkavim programima. Kako je to bilo i među katoličkim svećenstvom dalmatinskih biskupija, tako su i neki pravoslavni svećenici sami na svoju ruku služili službe i obavljali razne obrede jezikom oblikovanim prema narodnom govoru.

Krčka Staroslavenska akademija – briga za uređivanje i izdavanje staroslavenskih liturgijskih knjiga

Već smo pripomenuli kako je briga o liturgijskim knjigama potkraj XIX. i početkom XX. stoljeća nastavljena u okviru krčke Staroslavenske akademije, Parčićeve duhovne i velikim dijelom materijalne ostavštine.[91] Krčki je biskup Anton Mahnič[92] nakon što je 1898. proučio problematiku glagoljanja u svojoj biskupiji i utvrdio legitimnost glagoljskoga bogoslužja u Zapadnoj crkvi započeo s konkretnim koracima koji bi popravili suvremno stanje staroslavenske liturgije, slabo poznavanje staroslavenskoga jezika među samim glagoljašima i nedostatak potrebnih liturgijskih knjiga i pomagala.[93] Pomoć pri osnivanju akademije zatražio je od češkoga svećenika i slavista Josipa Vajsa, kojemu je u pismu od 19. rujna 1900. iznio program te buduće institucije: njegovanje staroslavenskoga bogoslužja, tiskanje knjiga i drugih djela koja se odnose na glagoljaštvo, izdavanje časopisa, priređivanje časoslova i sl.[94]

Ne zaboravlja Mahnič ni krčke trećoredce koji su na otoku Krku imali tri samostana: u Glavotoku, Portu i u gradu Krku, već i njih kao tradicionalne

[91] Oporukom je Parčić, kako bilježi Mateo Žagar u tekstu „Djelovanje Dragutina Antuna Parčića na Krku“, Akademiji ostavio dosta novca, svoju biblioteku te tiskarski pribor sa slovima, matricama i ostalim štamparskim potrepštinama. Vidi: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), Zagreb, 1996, str. 411.

[92] Biskup je Anton Mahnič rođen u Kobdilju na Krasu 1850, a umro u Zagrebu 1920. godine. Godine 1897. dolazi na stolicu krčkih biskupa te na zaprepaštenje političkih vlasti koje su ga poslale da uguši slavensko bogoslužje i glagoljicu postaje zaštitnikom te hrvatske tradicije. Vidi: Josip Bratulić, *Leksikon hrvatske glagoljice*, Minerva, Zagreb, 1995, str. 118. Vidi i knjigu: A. Bozanić, *Biskup Mahnić pastir i javni djelatnik u Hrvata*, Zagreb – Krk, 1991.

[93] U *Slovu* br. 44–46 (1994–1996) iz 1996. objavljen je niz članaka koji govore o Staroslavenskoj akademiji i njezinoj djelatnosti: I. Milovčić, „Značenje Staroslavenske akademije u Krku u očuvanju i promicanju glagoljaštva, str. 287–299; A. Nazor, „Staroslavenska akademija i Staroslavenski institut“, str. 300–311; A. Bozanić, „Staroslavenska akademija u programima biskupa Antuna Mahnića“, str. 312–321; A. Badurina, „Staroslavenska akademija i trećoredci“, str. 332–337; F. Većeslav Mareš, „Djelo Josipa Vajsa i njegovo značenje za staroslavensku liturgiju rimskoga obreda u naše doba“, str. 347–352 i dr.

[94] Ivan Milovčić, „Značenje Staroslavenske akademije u Krku u očuvanju i promicanju glagoljaštva“, u: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), 1996, str. 293.

čuvare staroslavenskoga bogoslužja i glagoljskoga pisma uključuje u osnivanje Akademije, koje je proslavljeno svečanom pjevanom staroslavenskom misom 18. studenoga 1902. u crkvi trećoredaca u Krku.[95] Djelatnost je Akademije uključivala brigu za osposobljavanje stručnjaka u staroslavenskom jeziku, zalaganje za proširenje staroslavenskoga jezika u bogoslužju na cijeli prostor ondašnje Jugoslavije, što je bio i Račkijev i Strossmayerov cilj, a glavni je zadatak Akademije bio izdavanje glagoljskih bogoslužnih knjiga očišćenih od šćaveta i ruske redakcije staroslavenskoga jezika.[96] Znanstveni je stup cijeloga Akademijina djelovanja bio Josip Vajs,[97] koji je u život proveo, iako sâm nije bio njezinim zagovornikom, još u drugoj polovici XIX. stoljeća predlaganu koncepciju latiničke transkripcije Parčićeva glagoljskog *Misala* 1927. godine. Posebno je značenje Akademije što je nastala u vrijeme žestokih borbi između onih koji su htjeli uništiti staroslavensko bogoslužje na hrvatskome nacionalnom prostoru i onih koji su ga htjeli sačuvati te što je pitanja glagoljaštva podigla na znanstvenu razinu i kompetentno pristupila izdanjima glagoljskih liturgijskih knjiga. U svoje je vrijeme bila jedina ustanova koja se borila za izdavanje glagoljskih liturgijskih knjiga prema valjanim crkvenim propisima, a nastojanjem na izdanju transkribiranih staroslavenskih liturgijskih knjiga željela ih je učiniti prihvatljivijima onome svećen-

[95] Anđelko Badurina, „Staroslavenska akademija i trećoredci“, u: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), 1996, str. 332.

[96] Izdanja Akademije: publikacija *Glagolitica – Publicationes Paleoslavicae Academiae Veglensis* – 1. svezak (1903), 2. svezak – kolekcija staroslavenskih tekstova iz Staroga zavjeta u Vajsovoj obradi (serija članaka *Analecta Sacrae Scripturae ex antiquioribus codicibus glagoliticus*): Jobova knjiga, Rutina, Sirahova, proroka Joela, Hošee, Habakuka, Sofonije i Hagaja, Zaharije, Malahije, Psalterij; izdanja u latiničkoj transkripciji: *Vesperal rimsko-slovinski* (1907), *Ugotovanie k' Mise i Hvali Vzdanie s' drugimi različitimi molitvami Iereju po blagovremeniju glagolemimi* (1903, 1904), *Penije rimskago misala po izdaniju vatikanskomu. V6 Rime tipimi vatikanskimi* (1914) – knjiga nije strogo liturgijska, sadržava pjevne djelove misala koralnim napjevom; (nekoliko knjižica s notama): *Tri mise glagolske, Dijelovi pjevane mise, staroslavenskim jezikom u horalnim i figuralnim melodijama, Toni missae a celebrante et ss. ministris canendis* (1904-1905); brošure: J. Vajs, *Memoria liturgiae slavicae in dioecesi auxerensi* i Rudolf Strohal, *Glagolska notarska knjiga vrbničkog notara Ivana Stašića*; knjiga Luke Jelića *Fontes historici liturgiae glagolito-romanae a XIII ad XIX saeculum* (1906); *Vjesnik Staroslavenske akademije u Krku* (1913-1914); brošura koju je napisao Kvirin Klement Bonifačić, Akademijin tajnik, pod pseudonimom Daroslav – *Dragutin A. Parčić 26. V. 1832. – 25. XII. 1902.* (1903). Prema: I. Milovčić, „Značenje Staroslavenske akademije u Krku u očuvanju i promicanju glagoljaštva“, u: *Slovo*, br. 44-46 (1994-1996), Zagreb, 1996, str. 295–298.

[97] F. Većeslav Mareš, „Djelo Josipa Vajsa i njegovo značenje za staroslavensku liturgiju rimskoga obreda u naše doba“, u: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), Zagreb, 1996, str. 347.

stvu koje nije poznavalo glagoljicu, a olakšati upotrebu svima koji su ih smjeli upotrebljavati. Velik je njezin doprinos u očuvanju hrvatskoga nacionalnog identiteta u krajevima pod vlašću Italije, gdje je bila i Krčka biskupija, a njezina je djelatnost zasigurno potpomogla pripremi za prihvaćanje živih jezika u liturgiji. Ivan Milovčić[98] ističe kako bi bez njezina djelovanja glagoljaštvo zamrlo i zasigurno ne bi dočekalo reformu Drugoga vatikanskog koncila s tolikom svježinom. Iako kratkoga vijeka, Staroslavenska akademija nastavlja svoje djelovanje kada 1928. ulazi u sastav Hrvatske bogoslovne akademije u Zagrebu kao njezin Staroslavenski odsjek, i konačno kada 1952. nastavlja svoj život kroz Staroslavenski institut,[99] a po njemu djeluje i danas.

Literatura

- Anić, Vladimir i dr., *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi Liber, Zagreb, 2004.
- Babič, Vanda, „Vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih liturgičnih tekstov v 17. i 18. stoletju in oblikovanje značilnih grafičnih sistemov Levakovićevih izdaj misala in brevirja“, u: *Slovo*, sv. 47–49 (1997–'99), Zagreb, 1999, str. 255–284.
- Badurina, Anđelko (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1979.
- Badurina, Anđelko, „Staroslavenska akademija i trećoredci“, u: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), Zagreb, 1996, str. 332–337.
- Bolonić, Mihovil, „O životu i radu Dragutina A. Parčića“, u: *Bogoslovska smotra*, vol. 42, broj 4, Zagreb, 1972, str. 418–438.
- Bonefačić, Klement Kvirin, *Dragutin A. Parčić 26. V. 1832. – 25. VII. 1902*, „Kurykta“, Krk, 1903.
- Bozanić, Anton, *Biskup Mahnić: pastir i javni djelatnik u Hrvata*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991.
- Bozanić, Anton, „Staroslavenska akademija u programima biskupa Antuna Mahnića“, u: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), Zagreb, 1996, str. 312–321.
- Bratulić, Josip, „Fra Šimun Milinović u krugu hrvatskih ćirilometodskih znanstvenika“, u: *Kačić*, 19/20, 1987/1988, Split, str. 165–176.
- Bratulić, Josip, *Leksikon hrvatske glagoljice*, Minerva, Zagreb, 1995.

[98] *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), Zagreb, 1996, str. 299.

[99] Anica Nazor, „Staroslavenska akademija i Staroslavenski institut“, u: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), Zagreb, 1996, str. 300–311.

- Cepelić, Milko; Pavić, Matija, *Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-djakovački i sriemski, god. 1850-1900*, Biblioteka U pravi trenutak, Đakovo, 1994. (reprint)
- Damjanović, Stjepan, „Brozovo poznavanje slavenske i hrvatske jezične starine“, u: *Fluminensia*, god. 15, br. 1, Rijeka, 2003, str. 1–8.
- Damjanović, Stjepan, *Jazik otačaski*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995.
- Damjanović, Stjepan, *Filološki razgovori*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2000.
- Damjanović, Stjepan, „Staroslavenski u službi hrvatske kulture“, u: *Slovo iskona. Staroslavenska / starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002, str. 37–46.
- Stjepan Damjanović, „Strossmayerova nastojanja oko glagoljskih liturgijskih knjiga“, u: Stanislav Marijanović (ur.), *Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera*, Zbornik radova međunarodnoga znanstvenog skupa, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Osijek, 2008, str. 365–372.
- Dijecezanski arhiv Nadbiskupije Đakovačko-osječke, 1883, br. 32.
- Dijecezanski arhiv Nadbiskupije Đakovačko-osječke, 1894, br. 970.
- Fućak, Jerko, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975.
- *Glasnik Biskupije*, br. 8, Đakovo, 1878, str. 92–93.
- *Glasnik Biskupije*, god. XV, br. 11, Đakovo, 1887, str. 142.
- *Glasnik Biskupije Đakovačke i Sriemske*, br. 8, Đakovo, 1878, str. 92–93.
- *Glasnik Biskupije Đakovačke i Sriemske*, god. VII, br. 15, Đakovo, 1879, str. 130.
- *Glasnik Biskupije Đakovačke i Sriemske*, god. X, br. 22, Đakovo, 1882, str. 200. (*Okružnica* br. 1047 od 17. listopada 1882)
- *Glasnik Biskupija Djakovačke i Sriemske*, br. 18, Đakovo, 1893, str. 182.
- Golub, Ivan, „Slavenska koiné Jurja Križanića“, u: *Slovo*, br. 36, Zagreb, 1986, str. 185–201.
- Gostl, Igor, *Dragutin Antun Parčić*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
- Hamm, Josip, „Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika“, u: *Slovo*, br. 13, Zagreb, 1963, str. 43–67.
- *Hrvatska opća enciklopedija 6*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2004.

- Jespersen, Otto, *Čovječanstvo, narod i pojedinac sa lingvističkog stanovišta*, Zavod za izdavanje udžbenika, Biblioteka Lingvistika, poetika; 1, Sarajevo, 1970.
- *Katolička Dalmacija*, god. 12, br. 9, 1881, str. 3.
- *Katolički list*, br. 20 od 20. svibnja 1859.
- *Katolički list*, br. 8 od 20. veljače 1868, str. 59.
- Lipovčan, Srećko (ur.), *Discovering the Glagolitic Script of Croatia*, Erasmus, Zagreb, 2000.
- Lukić, Milica, „Glagolitica croatica – montenegrina – ili o ćirilometodskim vezama hrvatskim i crnogorskim u 19. stoljeću“, u: *Lingua Montenegrina – Croatica*; Izabrane teme iz crnogorske i hrvatske književnojezične povijesti i sadašnjosti, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Osijek – Cetinje, 2010, str. 77–104.
- Lukić, Milica, „Crtice o sveslavenskom hodočašću u Rim 1881. (Prilog za noviju povijest glagolizma)“, u: *Zavičajnik, Zbornik Stanislava Marijanovića*, Milovan Tatarin (ur.), Osijek, 2004, str. 233–251.
- Lukić, Milica, „O glagoljaštvu i glagolizmu u zagrebačkom Katoličkom listu od 1849. do 1900. godine“, u: *Lingua Montenegrina*, Časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, 3/2009, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 149–194.
- Lukić, Milica, „Ususret novijoj povijesti glagolizma“, u: *Lingua Montenegrina*, god. III, br. 5, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2010, str. 81–102.
- Lukić, Milica, „*Vrhbosna* – katoličkoj prosvjeti kao izvor za proučavanje ćirilometodske problematike u drugoj polovini 19. stoljeća“, u: *Zbornik radova VI. međunarodnog znanstvenog simpozija Muka kao nepresušno nadahnuće kulture*, Pasionska baština Bosne i Hercegovine, Sarajevo – Zagreb, 2010, str. 181–199.
- Mareš, F. Većeslav, „Djelo Josipa Vajsa i njegovo značenje za staroslavensku liturgiju rimskoga obreda u naše doba“, u: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), Zagreb, 1996, str. 347–352.
- Martinović, Ilija, „Slava va višnjih Bogu“, u: *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Vinkovci*, br. 13, 1995, str. 133–162.
- Milovčić, Ivan, „Značenje Staroslavenske akademije u Krku u očuvanju i promicanju glagoljaštva“, u: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), Zagreb, 1996, str. 287–299.
- *Obrednik Biskupije Bosansko-Djakovačke i Sriemske*, 1878.

- *O jeziku i knjigah obrednih*, u: *Katolički list*, br. 28, Zagreb, 1867, str. 319.
- Nazor, Anica, *Knjiga o hrvatskoj glagoljici: „Ja slova znajući govorim“*, Erasmus naklada, Zagreb, 2008.
- Nazor, Anica, „Staroslavenska akademija i Staroslavenski institut“, u: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), Zagreb, 1996, str. 300–311.
- Nazor, Anica, „Tragom Parčićeva glagoljskog *Misala*“, u: *Zadarska smotra*, br. 3, Zadar, 1993, str. 103–119.
- Rački, Franjo, „Novo izdanje glagoljskoga misala“, u: *Glasnik Biskupija Bosanske i Sriemske*, br. 5, god. 21, Đakovo, 1893, str. 78––79 (Prema tekstu iz *Katoličkog lista*, br. 10, 1893).
- Rebić, Adalbert (ur.), *Opći religijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2002.
- „Rieč o obrednom jeziku u biskupiji modruško-senjskoj“, u: *Katolički list*, god. XVI, br. 25, 1865, str. 196.
- Soldo, Josip, „Antun Dragutin Parčić i njegov glagoljski misal“, u: *Slovo*, br. 39-40, Zagreb, 1990, str. 167–186.
- Stojanović, Jakob, *Ružice i trnje iz života dekana Stojanovića*, 1910.
- Strossmayer, Josip Juraj, „Predgovor preusvišenoga g. biskupa k novomu obredniku“, u: *Glasnik*, br. 8, 1878, str. 92–93; br. 9, str. 96–98; br. 12, str. 109–110; br. 30, str. 112–113.
- Šentija, Šentija (ur.), *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda 5*, Zagreb, 1979.
- Šišić, Ferdo (ur.), *Korespondencija Rački – Strossmayer*, knjiga prva (od 6. okt. 1860. do 28. dec. 1875), JAZU, Zagreb, 1928.
- Šišić, Ferdo (ur.), *Korespondencija Rački – Strossmayer*, knjiga treća (od 5. jan. do 27. jun. 1888), JAZU, Zagreb, 1930.
- Šišić, Ferdo (ur.), *Korespondencija Rački – Strossmayer*, knjiga četvrta (od 2. jula 1888. do 15. februara 1894), JAZU, Zagreb, 1931.
- Šuljak, Andrija, „Biskup Josip Juraj Strossmayer i ćirilometodsko-glagoljska baština“, u: *Diacovensia* II, br. 1, Đakovo, 1994, str. 275–294.
- Tandarić, Josip Leonard, „Oživljavanje hrvatske redakcije staroslavenskog jezika“, u: *Hrvatsko-glagoljska liturgijska književnost – Rasprave i prinosi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993, str. 78–84.
- „Staroslavenski jezik i nove knjige“, u: *Vrhbosna*, br. 14, Sarajevo, 1894, str. 220.
- „Staroslovjenština i narodni jezik u crkvi“, u: *Katolički list*, god. 48, br. 32, Đakovo, 1897, str. 250–251.
- *Vrhbosna*, br. l7, Sarajevo, 1903, str. 16.

- *Zadarska smotra*, br. 3, Zadar, 1993. (obilježena 160. godišnjica rođenja i 90. godišnjica smrti Dragutina Antuna Parčića).
- Zaradija Kiš, Antonija; Žagar, Mateo, „Muka po Mateju u Parčićevu Misalu (1893): kulturološke, jezične i grafijske odrednice (nacrtak)“, u: *Boka kotorska – jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, u: *Zbornik radova V. međunarodnog znanstvenog simpozija Muka kao nepresušno nadahnuće kulture*, Tivat, 2006, str. 153–189.
- Zovkić, Mato (ur.), *Suvremena katolička enciklopedija*, Laus, Split, 1998.

Milica LUKIĆ & Marina PILJ-TOMIĆ

OLD SLAVIC LITURGICAL BOOKS WITHIN CROATIAN NATIONAL TERRITORY IN THE 19TH CENTURY

This work is about Old Slavic liturgical books within Croatian national and cultural area in the second half of the 19th century, with a particular emphasis on the fundamental liturgical books or liturgical books in closer meaning: the missals, breviaries and rituals (obrednici). This paper particularly talks about the *Missal* of Dragutin Antun Parčić from 1893 and the *Obrednik (the Ritual)* of the Bosnian-Djakovian and Srijem Dioceze from 1878. Some of the texts of the *Obrednik (the Ritual)* are edited according to *Glagoljski ulomci* (*Glagolitic fragments*) collected by Ivan Berčić, and according to the glagolitic misal and the breviary. The emphasis is put on particular credit to Josip Juraj Strossmayer, Franjo Rački, and Dragutin Antun Parčić for restoration and preparation of liturgical books. A short retrospect is given on a movement started amongst the Greek Catholics and the Orthodox in the year of 1871 which promoted translating of the Old Slavic church books into the popular language also for the worship to be performed in popular language. The Old Slavic Academy has also been given a review as well as its efforts for editing and publishing of Old Slavic liturgical books.

Key words: *Old Slavic liturgical books, 19th century, Josip Juraj Strossmayer, Franjo Rački, Dragutin Antun Parčić, Misal* (*1893*), *Obrednik* (*the Ritual*) *of the Bosnian-Djakovian and Srijem Dioceze* (*1878*)